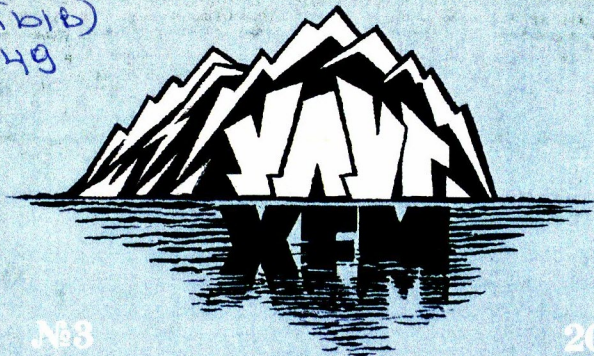

с. (Тыва)
У 49

№8

2008

ТЫВА ЧОГААЛЧЫЛАРНЫҢ СЕТКУУЛУ

Тыва
чогаалчыларның
сеткүүлү

Сеткүүл 1946 чылдың август 25-те
үндөзилетинип тургустунган

Кол редактор Ч. Куулар

№ 3 (52) 128

2008 ч., июль — август

"Улуг-Хем" сеткүүлдүн редакциязы
Кызыл — 2008

Чогаалдарнын машинага ийи интервал парлаан бирги хоолгазын хүлээп алыр.

Авторларнын бодалы редакциянын туружу-биле дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда, “Улуг-Хем” сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан.

Сеткүүлдүн тургузукчулары: Тыванын Чогаалчылар Эвилели, “Улуг-Хем” сеткүүлдүн коллективи, Тыва Республиканын Культура болгаш массалыг чепсектер яамызы.

Үндүрүкчүзү: Тыва Республиканын Чогаалчылар Эвилели.

Россия Федерациязынын парлалга болгаш массалыг медээлер чепсектеринин талазы-биле хоойлужудулгаларнын сагырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республиканын девискээр эргелелинге сеткүүлдү бүрүткээн. Бүрүткээн дугаары — Т-00028.

М 4702580600 без объявл.
24-13-2004

Тываның Улустун чогаалчызы Степан Сарыг-оолдун 100 чыл оюнга

С.А. САРЫГ-ООЛДУҢ ЧАГААЛАЖЫ

Степан Агбаанович Сарыг-оолдун чырык овор-хевирин, аргалыг-ла болза, долузу-биле көргүзер дээн сорулга-биле ооң чогаалчы эш-өөрү болгаш өөнүң ишти Мария Давыдовна-биле улуг хемчээлдиг чагаалажышкынындан каш чагааны парладывыс. Ук чагаалар төөгүнүң документилери боорундан аңгыда, Степан Агбаановичиниң янзы-бүрү харылзааларын, ооң чогаадыкчы ажылын иштинден, бичии-даа болза көргүзүп турар документилер бооп турар. Оон аңгыда бо чагаалардан ооң баштак хүлүмзүрүү көстүп, дириг үнү болгаш тыныжы дыңналып турарын номчукчулар эскерер боор.

ЭШ-ӨӨРҮНГЕ ЧАГААЛАР

С.Даниловка

«Экии, эргим эжим Семэн база эргим Аня!

Сээң чагааңны, ылавылаарга «Современникке» бижип кааның «Эжим дугайында сөс» деп статьяңны алдым. Ол мээң сагыш-сеткилимни сөглээр арга чок кылдыр доюлдурду! Сээң статьяң мээң сеткилимге дыка-ла хөй чылыг чымчак сөстөрни, езулуг найыралды болгаш кичээңгейни, дыка-ла хөй чаагай сактыышкыннарны оттурду.

Ийе, Москвада, Тверской бульварда Герценниң бажыңында «литературлуг дарганнаар черге» бистиң ужурашкан хүнүвүстен тура ам мырыңай он чеди чыл билдиртпейн эрте берди. Ийе, ол чүгле литературлуг кадрларның езулуг школазы эвес, а бистиң улуг кайгамчык Төрээн чуртувустун хөй националдыг литература-

ларның чоокшулажырының школазы-ла болгай. Аңаа тывылган эш-өөр чеже ийик?!

Ынчалза-даа мээң чүрээмге өскелерден артык чооктары база бар болгай. Сен оларны билир сен. Ынакшылды дорт илереткен херээ чүү боор, ам артында эрлер аразында найыралга хамаарыштыр. Ол колдуунда-ла артык сөс чок көстү бээр чүве болгай.

Кажан «Современниктен» меңээ статья дугайында дилег кээрге, мээң чүрээм дорт-ла сенче айытты.

Четтирдим, Семэн, четтирдим! Оон өске сеңээ чүнү-даа чугаалап шыдавас-тыр мен. «А чүге мен мында бистиң улустан дилевээним ол?» деп айтырыгга хамаарыштыр. Бисте шагдан тура, бистиң чечен чогаалывысты үндезилеп тургусканындан эгелээш, эки сөстөрни чевег-хөөрге чедир камнаар улус болгай...

Сээң «Сөзүңнү» «Современникте» канчаар хүлээп алганын билбес мен. Олар кайнаар-даа «французтарны» кириксээр улус болгай. Сээң бижээн чүүлүң дугайында олар меңээ амдыызында кандыг-даа харыы бербедилер.

Че, ындыг-дыр, мен чүгле өөрүшкүмге хөлүн эрттир алзып-тым. А силерниң кадыкшылыңар болгаш ажыл-херээңер дугайында айтырып четтикпедим. Силерни «Бажыңында шагдала чок ирги бе?» деп, коргуп тур мен. Силер ЧССР баар деп, белеткенип турган болгай силер. Кайда силер?

Бис, Мария-биле иелээн Силерни дыңзыг ошкап, кужактадывыс, ол ышкаш чырык чаагай сагыжыңар дээш катап база четтирдивис. Катап база ужуражып, көрүшкен болза, ынчангаш... он чеди чылды ап октап, аныяксый берген болза. Шаандагы эш-өөр-биле ужуражышкыннар кижини черле аныяксыдып, сергедир чүве болгай.

Каң-кадык, аас-кежиктиг болуруңарны болгаш бүгү-ле буянныг чогаадыкчы ажыл-херээңерге чедишкиннерни күзедивис.

Силерниң Сарыг-оолдар.

11.10.1973 ч. Кызыл.»

* * *

Эркемен биле Раиса Палкиннерге

«Экии, эргим эштер, Эркемен болгаш Рая!

Үр үе иштинде ыттавайн турганывыс дээш, бисти дыка аттынмайн көрүңер. Бис кончуг эки алибилиг бис. Мырыңай чаа

курорттан чанып келдивис. Маңаа, бистиң дагларывыска, үш хем тудушкан черге Үш-Белдирге дыштанып турдувус. Ол черге ынак болгаш, ынаар бо-ла баар улус бис. Бирээде, ол чер бистиң Тывада, ийиде, ыржым болгаш бойдус-биле дорт харылзаалыг чер.

Аңаа немей радоннуг, кремнийлиг болгаш оон-даа өске эмгежок хөй бүдүмелдерлиг, ак-көк өңнүг сугга чунуп эмненири база бар. А сугнуң изии 96 градус! Чогум, шынын чугаалаарга, бис ындыг изиг сугже кирбедивис. Ынчалза-даа чер адаандан шынап-ла ындыг изиг суг үнүп турар болгай.

Чогум силерни каас-чараш бойдус-биле кайгадыры берге-ле болгай, силерниң чериңер база-ла кайгамчык чараш болгай. Эргим Эркемен, сиген кезикчизи ажылга ажыл-чорудулгаң кайы хире чоруп тур чаа? Аныяк кижиге ол эң эки дыштанылга-дыр. Мен база малчын акымның аалынга ол-ла ажылды кылып чораан мен. Чүгле харын оон бээр 15 хире чыл эрте берген.

Эргим Рая! Чогаалым бажыңда чедип келди. Четтирдим.

«Сибирьжилер» меңээ дыка-ла «эвилең-ээлдек» харыы чоруттулар: «Чогаалыңар читкен-дир. Буруулуг болдувус». Ынчан-гаш-ла олар ону силерге чорудуп берип шыдаваан-дыр.

Ам силерниң критиктиг саналдарыңарга хамаарыштыр: социал айтырыгларны чедир чидитпейн барганымга хамаарыштыр силерниң шын-даа бооп чадавас.

Мен ол айтырыгларже бодумнуу-биле көрүп чоруур кижин мен. Тодаргайлаарга, мээң бичии маадырымның делегейни шингээдип, билип ап чорууру, ооң хүн-бүрүде чуртталгазы болгаш долгандыр турар ниитилел-биле харылзаалары боданып чоруур номчукчуга ханы социалдыг чөрүлдээлерни тода көргүзе бээр ужурлуг.

А мээң ийи дугаар бодалым мындыг — менден улуг чогаалчы эжим С.К. Тока ол-ла үе дугайында социалдыг чөрүлдээлерни күштелдир көргүскен романны бижип каапкан-на болгай...

Че, харын, ол силерниң — критиктерниң херээңер-ле болгай, кайызы дээр, а кайызы багай, кайызы уран-чечен эвес азы кайызы улуг эвес ужур-уткалыг болганын тодарадып шиидери аан.

Меңээ берген саналдарыңар дээш өөрүп четтиргенимни илередип тур мен. Моон соңгаар өөренип көөр мен.

Силер ийиге бүгү-ле эки чүүлдерни күзедим, эштерим.

С.А. Сарыг-оол. 17.09.73 ч. Кызыл.»

Семен Даниловка 30.01.76 ч.

«Мээң эргим улуг эжим Семэн!

Сени ам-на эмнелгеден үнүп келген деп дыңнааш, дыка-ла өөрдүм. Сегээниң-биле байыр чедирип, амыр-мендин айтырып ор мен! А ол кайгамчык болуушкун дугайында радиодан дыңнадым де... Мен эмнелгеде, Москвадан кайы ыракта чыдар-дыр мен, а сээң үнүң эргим, таныш үнүң чанымга бо дыңналып турду. Бүзүревес боор сен, үнү бүгү «Ортаакы делегейге» дыңналып турар сени дээш өөрүп база чоргаарааш, сээң эжиң болган аксым кежи дээш ыглап бадырыпкан-дыр мен...

...Семэн, мен сээң чыдар эмнелгенче бижип турдум, ынчалза-даа ол чагааны азы ап четтикпээн боор сен азы харыылап четтикпээн боор сен. Че, ол-даа канчаар, сени КАҢ-КАДЫК деп билип алганым чугула болду. Кезээде-ле амыр-кадык чоруп көр!

Сеңээ чүнү чугаалаайн? Кырып ор мен, өңнүк, 70 харлаанымче чүгүрүп ор мен... Кылып четтикки дег чүүл-ле хөй, а күш-шыдал көңгүс-түр. Декабрьда бичиижек чыындыже шүлүктер чыггаш, төрөөн дылымга үндүрүп алдым. Адын чүү деп алган деп мен: «ЫНАКШЫЛ!».. Кым канчаар бодай-дыр, ынчаар билзин. А мен болза ындыг-ла узун эвес арткан амыдырылымга ынакшылды ойзуп чыттым...

...Бистиң танышканывыс 1955 чылда-ла Тверской бульвар 25-те Герценниң Бажыңыга эгелээн болгай, а сактырга, дүүн чаа дег-дир. Ол мээң чүрээмге аажок быжыг уяланы берген, мен ону оортан черле салып үндүрер хөңнүм чогул.

Ийе, Семэн, мени хөлзедип, муңгарадып чоруур бүдүү бодалдарымны сээң-биле үлежиксээр-дир мен. Бистиң ЧЭ-ниң кежигүннери, үе-өөрүмнүн, чоок эштеримниң хөй кезии-биле байырлажып кааптым. Пальмбах, Тока, Хөвөңмей, Сагаан-оол, Пюрбю, Эренчин, Идам-Сүрүң болгаш А.Даржаа (сөөлгү ийи кижилер: бирээзи кара-бажыңга өлгөн, а өскези ынаар 15 чыл кире берген). Шупту сес кежигүн, а артканнары эвээш. Олардан аңгыда чаагай идегелди оштап турган үш аныякты база-ла ынаар үдеп чоруттум: Д.Бегзи, Т. Кызыл-оол болгаш, Б. Ондар. Ийе, одуруглар эвээжеп тур, Чүс-чүс «аныяктар» немежи-даа турза...

...Бистиң ҮСТҮВҮСТЕ, ол ышкаш кайда-даа, чер-чурт тыртыжар чорук уламчылавышаан: чаңгыс чер чурттугларын үндүр тыртары, идери, оларга хүндүлел...

Эх, а чеже хире салым-чаяанныг чоннуң тоолчулары, даш чонукчулары салгакчыларга бодунуң билиин, мерген угаанын болгаш шевер чаяанын дамчыдып бербейн, үстүп төнүп турарыл...

«Хүүрээн даянган» мени дүвүредип чоруур чүүл ол-дур. Аня биле иелдириңерни чыыра кужактадым.

Мария Давыдовнв байырын чедирип ор. Ол база Силер ийиге аажок ынак кижиге.

Сээң Степан Сарыг-оглуң.»

* * *

«Эргим болгаш тергийн эки Майя! Бис иелээ Силерге дыка улуг байырывыс чедирбишаан, хары угда ийи чагаанарга харыыны болгаш «Лит. Россияны» чорудуп ор бис. Силерниң чедимчелиг чугааланыңар ышкаш:... ам-на харын, бурган авыралында! Ам канчаар, шуут кылбазының орнунга, орай-даа болза, кылганы дээр. Бо дугаар (солуннуң) юбилейде үнүп четтикпейн барды. Чогум редакция ону-даа кайыын тоор деп?! А чурук каасталгазын чүгле бис эвес, ол үзүндүнү номчаан кижиге бүрүзү элдепсинип көрүп турду. Чамдык улус ында турктарны чуруп каан-дыр деп, чамдыктары өскээр кеттинген еврейлер-дир деп турдулар, ынчалза-даа оларның чаңгызы-даа ында Азия төвүнүң чурттакчыларын чуруп каан деп билбейн барган. А мээң сагыжымга мырыңай-ла «Могиканнарның сөөлгүзү» деп ном кирип келди. Чурукта Россияның ортаакы кезинден оол көстүп турар-дыр. Күжүр чурукчуну, ол калбак арыннарлыг, сыгыр карактарлыг улус черле көрүп чорбааны илдең-дир. Чаа, олар-даа аллахче чорайлар аан.

Сөзүглелде частырыглар бар-дыр, чамдык тыва терминнерниң бижээнин чугаалап турарым ол. Чижээлээрге, хөгжүм херекселдериниң аттарын. Силерге олар шын бижиттинген турган болгай. Аңаа бир-ле кижиге эдип каапкан-дыр. Ынчалза-даа ол бүгү – үүрмек болгаш бистиң аравыста чүүлдер-дир ийин. Ол үзүндүлөр арай деп-ле үнүп келгени дээш, Силерге четтирдивис,

оон башка Степанның ол солуннуң ээлчеглиг дугаарын чөгени берген ырадыр салып органын көөрге, дыка кээргенчиг чорду. «Ам дараазында дугаарда», «Ам чоокку дугаарда» деп аазаашкыннар-биле ону дыка хөй катап мегелеп келгеннер-ле болгай.

Майя, Силерге медеглексээрим чүүл бар. Чоокта чаа «Сибирьниң оттары» сеткүүлден чагаа келди. Ол чогаалдың салым-чолун сонуургап, айтырып турар улус-тур. «Очулдурукчу тып алдыңар бе?!»— деп айтырып, ук тоожу «Сибирьниң оттарының» номчукчуларының сонуургалын хаара тудуптар деп санап турар улус-тур. Бис оларга харыы бижек чорудуптувус (мырыңай чаа), аңаа Силерниң чөпшээрелиңер чокка Силерниң адресиңерни бижип кагдывыс. (Олар «Лит. Россияның» үнөр мурнунда бижип турган улус).

Ол дугайында калбак чогаал килдизиниң литредактору Н.Малюкова бижип турганын Силерге медеглеп тур бис.(...)

Степан материал-биле ажылың дес-дараалаштыр, тодаргайлаарга, үе аайы-биле уламчылап тур. Ол дээрге, хамааты дайыны, Моолдан келген актарның болгаш тус черниң дээрбечи бөлүктөрүн узуткааны-дыр. Ол бүгүнүң чартыы Силерде бар болгай. Мен аңаа «дириг кыс бурган Дарийги» дугайында эгени сагындыра-рымга, ол эге турар, чүгле үе аайы-биле сөөлзүредир, 20 чылдарның төнчүзү—30 чылдарның эгезинде турар дээш, алгырар кижидир. Ам дээрезинде ыттавас бис ыйнаан, ону чоорту көгүдөргө эки кижиде, оон башка хоржок, чүгө дээрге, бодунуң чогаадыкчы ажылының айтырыгларыңа хамаарыштыр ол, улустуң хөй кезии ышкаш, кончуг чаныш-сыныш чок туруштуг кижиде болгай, харын-даа дедир деп болур.

Силер менден эге сөс хевирлиг чүүлден бижип көрүңер деп дилеп турар-дыр Силер. Шырбайып көөр мен, чүү болу бээрин билбес мен. Кастынып, боданыр мен. Ынчалза-даа ол бүгү мээң ээлчеглиг сургакчылаар үем соонда. Чижек-биле, бирээге чедир район кезип халдып кээр мен.

Бир звес Силер ам база бир черже халдып чоруй барбас болзуңарза, Силерни катап база телефон-биле чугаалажыгже кыйгыртырын оралдажыр мен. А Наташа кандыг тур? Байырдан чедирип көрүңер.

Степан хенертен Силерниң «Монголия» деп ырыңарны сонуургай берди, берге эвес болза, сөзүн бижээш, чорудуптар силер бе?

Урууңарга болгаш Семен Ивановичиге бистин байырывыс. Силерни ошкадывыс.

Силерниң Сарыг-оолдар. 10.05.64 ч. Кызыл.

М.Д.САРЫГ-ООЛ-ЧЕРНОУСОВАГА ЧАГААЛАР

«Чаптанчыг мээң эжикейим!

Дыка үр биживээним дээш, буруудатпайн көр, мээң эргимим. Мен амдыгаа чедир кайнаар-даа барбадым, безин долгададым-даа...

Улуг-хүнде магазиннер кезип чордум: котик кежи негей тон кайда-даа чок-тур. Кириптер чадавас дээр чүве-дир.

Ынчалза-даа оларның өртээ дыка аар-дыр 17-18 муң. А котике дөмейлештир кылган тоннар дыка багай чүве-дир, будуп каан тоолайлардан, дарааны аяны база коргунчуг, бөдүүн. Хөлези ап саарар (комиссионный) садыгларның бирээзинге каракуль тон көрүп кагдым, Машенька. Аңаа дыка таарзындым. Канчаар мен? Бүдүн дүн-хүн дургузунда бодандым, сүмележиптер кижиде чок. Адак соонда шиитпирлепкеш, ап алдым. Бодаарымга, сээң сеткилиңге тааржы бээр боор. Тон кандыг-даа болза, айтырыг ам шиитпирлеттинген-дир! Оон өске чүнү-даа сатпадым.

Мен Төлээ черинден ырак эвесте бир хуу бажыңда туруп алдым, ынчангаш улаштыр (чурттаар чер) дилеведим. Айда 300, телефоннуг, бир дугаар каътта коридорда ниити телефон, мен ийи дугаар каътта мен. Бажыңның ээзи 20 харлыг оолдуг херээжен кижии.

Дүн, хүн дивейн ажылдап тур мен. Пальмбах* удавас Кызылче чоруптар. Ынчангаш мен чүгле ажылдап тур мен, өске чүү-даа дугайында бодаар үе чок. Театр азы кино баар чай чок.

Менде эвээш акша артып калды: костюм биле майыктааштарга четпес.

---

*Пальмбах — А.А.Пальмбах, дыл эртемдени чогаалчы, очулдурукчу, тыва бижики чогаадырынга улуг үлүг-хуузун кииргеннерниң бирээзи.

Үжүглелдин акшазының чартыын дүрген чорудуп көр, тодаргайлаарга, акшаны доп-дораан менче, Москваже чорудуптар кылдыр Сүрүң-оолга* чугаала, а чартыын сеңээ берипсин.

Машенька, чүге чагаа биживейн тур сен? Оода-ла телеграммадан. А мээң чагаа биживейн турарым дээш, хомудавайн көр. Чай чок-тур. Билдинген?(...)

Машенька, дилеп тур мен, мени сактып, сагыш чоовайын көр. Мээң чагыым: мээң чанып кээримге чедир беш килди немепкен турар сен.

Үргүлчү садче барып агаарлап, аргалыг-ла болза, хөй чемненип, менче хөй чагаалардан бижип тур.

Сөс сүрген очулгаларны Семен Гудзенкога* дамчыдып бердим. Ол сеңээ изиг байыр чедирип чыдыр. Ол биеэги дег семиссимээр болгаш бөдүүн хевээр-дир. Ажылында улуг чедишкиннерлиг кижидир.

Сагаан-оолдарга* мээң байырым чедир.

Дыңзыг кужактааш, ошкадым.

Сээң Ховуң.

17.05.50 ч. Москва.

* * *

«Экии, мээң бичии угаанныгбайым! Бо хүн сээң ийи дугаар чагаан алдым. Четтирдим, мээң эргимим! Сээң чагаан дыка манадым, ол ам-на чедип келди. Бир дугаарын май 27-де алдым. ... Сен өжегерээн менден улам ырадыр чоруй барган боор сен аа, Машенька? Аңаа сеңээ эки болур ужурлуг, солун болгаш чалгааранчыг эвес: бойдус аразы, чаа кижилер, класста чааскаан чурттап турар-дыр сен. Ам кысказы-биле ажыл херек дугайында: үжүглелге хамаарыштыр чугаалар хөй болду. Хемчээли улуг, методиказы шын эвес дээш-ле оон-даа ыңай хөй-ле чүүлдерни камгалаар ужурга таварыштым. Ынчалза-даа ам мээң үжүглелим

---

* Сүрүң-оол — С.С.Сүрүң-оол тыва чогаалчы, ол үеде Тываның ном үндүрер чериниң директору.

* Семен Гудзенко — орус фронтучу-шүлүкчү, тыва шүлүктөрнүн орус дылче баштайгы очулдурукчуларының бирээзи.

* Сагаан-оолдар — тыва чогаалчы О.К.Сагаан-оол болгаш ооң өөнүң ээзи.

колдуунда хүлээп алдыгнан. Чурукчуларда каасталга ажылы чоруп тур. Бүдүрүлгөжө июльдуң башкы хүннеринде дужааптар боор мен. Үр үе иштинде саадай бээримни көрүп тур сен. Дужаапкаш-ла, дораан бажыңче, сенче чанар. Шыдажып көр, мээң чаптанчыгбайым. Сен чогуңда Москвага чалгааранчыг-дыр. Колдуунда кайнаар-даа барбайн тур мен. Чаңгыс катап «Динамо-же» бардым, оон бир-бир катап «Сталинец» деп стадионче, Вахтанговтуң театрынче барып чордум. Бир катап Сокольники четкеш, Регина Бегзиниң* ада-иезинге кирдим. Ооң оглу оларда чүве-дир. Ийи катап Кусково* барып чордум. Ында УКШ-да бистиң оолдар өөренип турар чүве. Чүгө-ле ийик мен бистиң эргим черивис Ново-Гиреевоже*, бистиң баштайгы ынакшылывыс эгелээн черивисче барыксаар кижидир мен. ... Ам кайда чурттап турарымны чугаалап берейн: июнь 6-га чедир Арбат биле Боровскийниң кудумчузунуң аразында бир хуу бажыңга турдум. Аңаа таарышпайн бардым — караңгы булуңчугаш, ажилдаары берге болду. Оон чорупкаш, аңгы өрээл тып алдым. Ээлери дача чоруй барган. Хөлчөк культурлуг улус-тур, эки чурттап тур мен. Курск вокзалындан ырак эвесте Обух кудумчузунда 15 дугаарлыг бажың, 117-ги квартира. Телефон, газ, ванна бар. Айда 300 рубль.

...Машенька, мээң чагаа бижип билбезимни бодуң билир-ле болгай сен, хөйүнү бижиксээр кижидир мен, а ол бүгүнү канчаар бижиир боор.

...Машенька, мен сени кончуг сактып тур мен. А сен дыка муңгарава, удавас чеде бээр мен. Эки чемненип тур. Бөгүн дүнекиниң 12 шакка чедир ажилдааш, ооң соонда чагаа бижип эгеледим. Багай чагаа болду. Дыка багай бижидим, мени кончува, чаптанчыг. Амдыызында, байырлыг.

Ошкадым, мээң чаптанчыым!

Дыңзыг-дыңзыг ошкадым. Мээң чаптанчыым! Бижип тур.

Сээң Ховуң.

12.06.-50 ч. Москва.»

---

* Сокольники — Москвада район ады.

* Регина Бегзи — башкы, дыл эртемдени, тыва школаларга орус дылдың өөредилге номнарының автору.

* Кусково — Москва чоогунда чер ады.

* Ново-Гиреево — Москва чоогунда чер ады.

«Экии, мээң багай Магым*!

Бо дүне дүжүмде сени чаа төрүттүнген кылдыр дүжедим, хензигийне бичии болгаш бистиң Эзирээвис ышкаш селбегер кижии чордуң. Оон хамык чүвениң утказын билип кааптым, шында-ла бөгүн сээң төрүттүнген хүнүң-не болгай. Ынчангаш сеңээ байыр чедирип тур мен, мээң Эзирегим!

Сеңээ эки журналист болурун болгаш хөй-хөй бижиттинерин күзеп каайн. Эмнелгеден сеңээ белек кылдыр бээр чүү-даа чоктур. Ынчалза-даа шуут каң-кадык боорун аазап тур мен. Эмнелгеден үнүп кээримге, агаар-бойдус аразынга, Дус-Хүлге азы Чүрек-Тейге сээң төрүттүнген хүнүңнү кады демдеглээр бис.

Ошкадым. Сеңээ багай Степигиң*, (Ховужугажың)

№15 1-65 ч. Кызыл.»

* * *

«Экии мээң эргим ытчыгажым, Мак! (Мак-Собак) Сеңээ катап-катап байыр чедирип тур мен, муң дакпыр чаражым, тос чүс тозан тос катап, муң бежен дакпыр экииргээм, муң дакпыр буянныгбайым, ийи муң дакпыр сагыш-човаачалым болгаш мээң эки чолаачым...

Сеңээ адыг ышкаш кадык, сарбашкын ышкаш хөглүг, ытчыгаш дег чаптанчыг болуруңну күзедим.

Мени кончуурун утпайн чорууруңну дилеп тур мен, оон башка баарың кургай бээр. Күзээр болзуңза, бажым орта соктаар ыяжың харамнанма. А меңээ дөмей-ле.

Улуг байырлал-биле, Ленинчи Октябрының байырлалы-биле!

Бурган авыралында ам-даа катап-катап сээң-биле кады байырлап чоруул, ам-даа чүс катап-даа болза.

Силерниң багай Скотик-Степик

3.11.1977 ч. Кызыл

(Чагаа хавында чоруткан кижиниң адреси: Космос, 100000000, Венера чаны, Космонавт Сарыг-оолга)»

---

* Мак — Степан Агбанович өөнүң ишти, Мария Давыдовнаны Мак деп, чассыдып адап чораан.

* Степ, Степик — Мария Давыдовна Степан Агбановични Хову, Ховужук деп, чассыдып адаар.

Меңги Ооржак Тываның салым-чаяанныг аныяк чогаалчыларының бирээзи. Россияның чогаалчылар эвилелинге ону 2004 чылда хүлээп алганы аңаа херечи. Школачы назынында-ла шүлүктери чогааттынып эгелээн. Автор он дөрт харлыг тургаш-ла «Хүлүмзүрүг» деп шүлүүн «Сылдысчыгаш» солунга, чүге-ле ийик, Рада Хомушку деп ат-биле парлаткан. 1999 чылда ооң шүлүктериниң «Чөпшүл дең» деп чыындызы чырыкче үнген. Оон эгелээш Меңгиниң чогаадыкчы чоруу улам

шуудаан. Боду чогаал бижииринден аңгыда өске улустарның чогаалчыларының чогаалдарын тыва дылче очулдуруп келген. Сураглыг Василий Янның «Финикий корабль», моол чогаалчы Чинагийн Галсанның «Дошкун чылдарның төөгүзү», алтай чогаалчы Михаил Бедушевитиң «Сынару» деп чогаалдарын очулдурган.

Меңги Ооржактың чогаалчы салым-чаяанын чогаал критиги Мария Хадаханэ, чогаалчылар Александр Даржай, Куулар Черлиг-оол, Эдуард Мижит, «Сибирские огни» журналдың редактору Владимир Берязев, Новосибирск хоорайда чогаалчы Станислав Михайлов болгаш өске-даа чогаалчылар, хөй санныг номчукчулар бедии-биле үнелээн.

Аныяк чогаалчының төрээн чурту Бай-Тайганың Бай-Тал суму. 1999 чылда ТывКУ-нуң филология факультедин дооскан. Амгы үеде Туранның ийи дугаар школазының тыва дыл болгаш чогаал башкызы.

АК-ИНЕК (Чечен чугаа)

Ынчаарда кыштын чыкылама соогу чүве. Ол чылын хар чуга болганындан кара, соок кыш болган. Аалывыс ынчан Чуктуг-Хая деп черге чаңгыс өг кыштап чыткан. Бистиң элээн үстүвүсте база бир кодан бар. Ийе, ийе, Бүрүткел угбай болбас ийикпе.

Кадарып турганывыс шээр болгаш каш бода малывыстың одары — ол чарыкта даглар-ла болгай. Ол даглар колдуу-ла хая-дашка кызагдаткан-даа болза, одар-белчири делгем, шору чер чүве. Дагның хүннээрек чартыы кара чыдар. Хат оруу-ла боорга, ындыг боор оң.

Аалывыстың чоогу шөлдерже колдуунда чер карада кадарар, мындыг бис. Шала күскээр кыжын дош дутталгыже, база часкаар дут дүжүп каарга... Шай хүрертиринге өй каш инээвис, өспес-даа, төнмес-даа чүвелер-ле болгай, хөөкүйлер. Бир чамдыызы оор аксынче кире бээр, өлүрү өлүп каар, чишке баары чишке баар.

Хем чоогунда-ла боорувуска ындыг ийикпе, өөвүске суг сөөртүр машина келбес. Хемниң шала эзремнелчек черин көрүп тургаш, багай шапты балды-биле дош-кудук казар ужурга таваржыр сен. Эртен эртежик суглаан кижии ооң чаактай берген черин аштап каар, мал-маган тайып ушпазы-биле «кудуктуң» чоок кавызын довурактааш, малывысты оон суггарар бис.

Ол хүн өшкү кадаргаш, чаа-ла өггө кирип кээп, инчеекте чаа төрөөн чаш хураганымны уштуп, суугуга дөгөп орумда, авам дүвүрөөн шинчилиг бо кирип келди.

— Дүрген шайың иживит, оглум! Дошта инээвис чыдыпкандыр. Шораан деп моова чүве, шөлче ай девит деп турумда-ла, адакы кежигден кежиргеш, аржаан дужунче ай депкен болду ышкажыл. Булуктап чыткан чүвени көре тура-ла — деп мени далаштырбышаан, чаш хураганны чаа эскерип каан-на боор. — О-о! Олчалыг болган-дыр сен, аа! Ол-ла болгай, черле эрсе-хейим боор. Демин бир дөтпө көргөш, ам база черде төрүдүп алганы ол-дур дээш, дүвүрөп турдум — диди.

Аалда менден өске инек тургузуп, көдүрүптер хире кижиге бар эвес. Суур кирери суур кире берген. Ам канчаар, элезин казар хүүрек, хууң, шоодайга өдек, сиден, сула шанактап алгаш, дошту куду бадыптывыс. Дуңмаларым мени мурнай-ла Ак-Инектиң чанында чеде берген бир-ле чүве чугаалажып, мени дүргеде деп кыйгырып тур. Кожавыстың ыды Ак-Төш халып келди. Бистиң соовустан авам биле кожавыс Бүрүткел угбай дүргени кончуг салчып орлар. Келген дораа-ла, инекти көдүрүп шенедивис. Аары көк шой, даш-ла. Чүү боор бода малда. Хөөкүй инээвис соок дошта хаартып кезжээлээнинден сириңейнип чыдыр. Инээвисти долгандыр аргамчы-биле шарып, баглааш, эрикче чоокшуладыр тыртарын шенедивис. Ынчап-мынчап турувуста, кышкы кезжээ саадаар эвес, сылдыстар чивеңежи берди. Инектеривис ол чарыкта турбушаан. Кежеринден коргуп, эрикте тырлы берген турлар. Соокка шыдашпааннары-ла ол боор, ыңай-бээр кылаштажып, даваннарынның даажы кыйыртырып-ла тур. Хөөкүй амытаннарны чеже хилинчектээр боор, дошту оруктай довурактааш, аалче ай детивис. Аалдан эккелген сигенивисти Ак-Инекке берип, ону эрикче үндүрер кандыг-ла бир эвин тып, бажывыс ыжып, хилинчектенип-ле тур бис. Сооп эгеледи. Бүрүткел угбай кезек болганда:

— Бертинген инек-ле-дир, күжүрүм — деп авамче көргөш, уламчылады. — Шай үрертип ижип орган инээңер чок канчаар улус боор силер. Оода улустуң чаңгыс-чуңгус чүвези мынчап баарга, хомуданчыг, ыглаксанчыг-ла чүве-дир, кызым — деп, шын-на сеткилин ажытты.

— Харын деңер даан — деп, авам арга-чадаарда немеп кагды.

Ынаар хавак кырында машина дагжаан ышкаш болганда сураг барды.

— Өгдө келген болза, шыырак улусту айбылаар-дыр — деп, авам ам-на сорук кирип чугаалады.

— Ынчаар-дыр харын — деп, Бүрүткел угбай чөпсүндү. Хенертен өөрүшкүлүүвүс аажок апарган. Хензиг-даа бол, идегелдин отчугажы бүлдөш кыннырга, өөрүвес арга-выс чок.

Аалга барган, кайда боор. Чүү-даа чок. Черликпен бисти ээрип чоруй, шимээн барды.

Өггө чыннып, изиг чем чип алгаш, авам-биле дедир бадыптым. Инээвис ам-даа чытпышаан. Өгдөн эккелгенивис серге кежи

чоорган-биле инээвистиң көп-белдирин шуглап, фуфайкалар-биле буттарын чөргөй ораагаш, эрикче чоокшуладырын оралдажып, аргамчы-биле тырттывыс. Кара шору. Эртенинде катап база бардывыс. Мүн-не дириг. Сула, сиген-даа каап бээревиске, кезек дайнап чоруй, чивейн барды. Дүүнгүзүнге бодаарга, дам-на баскырай бергени иле. Ак-Инээвистиң карактарындан төгүлген чаштар чаактарында дошталы берген болду. Хөөкүй адыгуузунну! Ылап-ла бертинген дээрзинге бүзүрөп, хейде-ле хомудап, шугулдаксаам-даа кээр.

Ол хүн өшкү кадарып хүнзээш кээримге, кажaa курунда үш аът баглап каан тур. Өгнүң эжиин ажыдып кирип ора-ла, ийи караам эт дүлген пашта-ла барды. Таанда, ол-ла чоор бе? Шындазында аалдардан келген даайларым Ак-Инекти аайлап каапкан дээрзин дораан-на билип кагдым.

— Кадарчы келди-ле! Изиг-хандан чиир-ле болгай, чээн оол. Че, кайы хире хүнзедин? Олча-омааң чүл? — деп, биче даайым Арзылаң, деспиде этти кезип чивишаан, айтырды моң.

— Чок чүгээр хүнзээн-не! — деп кагдым.

Улуг үүлө бүдүргенинден боор, кезек кижиниң чугаа-сооду хөнүй берген. Холдарын дагдынып каапкан эрлер изиг ханнап, черле шымбай-ла оорлар чораан. Өг иштин каткы-хөг долза-даа, авамның шырайы муңгаргай дээрзин эскерип кагдым...

Оон бээр безин ийи-үш хонган чүве. Бир-ле эртен чаа төрээн хойлар көөр дээш, кажaa эжиин ажыдыптарым билек, бызаам бо тур. «Мө-ө-ө-ө!» деп этпишаан, эжикче чүткүдү. Эртенги саалда үезин манап турганы ол-дур. Хөөкүй өскүспейимни кээргеп, көскү-хөрээм караңгылаш дигенин ам-даа утпас-тыр мен ийин. Мал-маган аразынга өскөн болгаш, оларга чүден артык ынаамны ынчан эскерген мен. Авам инек саар дээш, кажaa азыында азып кызыл хууңу каш кежээни улаштыр кыза берген турган чүве. Сактырымга-ла, Ак-Инек кежээликтей чедип кээр-даа ышкаш.

Александр ДАРЖАЙ

Тыванын Улустун чогаалчызы

ЧАҢЧЫЛ

Олар аныяанда оюн-тоглаадан черле чыда калбас, хөй-биле кады хөлбеңейнип, бажыңыңа эш-өөрүн, дөргүл-төрелин түвек чокка чыып, улуг-биче байырлалдарны демдеглеп эртирип чорааннар. Байыр-чыскаалдарга баш бурунгаар белеткенип, бажың-балгадының иштин кылаң-тас кылдыр аштап-чуп, аъш-чемин чедер болгаш артар кылдыр курлавырлап садып алыр. Аалчыларны хүндүлөп, баарыңга салыр чеминиң дээжизин байырлал бүдүүзүндө ыяк чүмнөп белеткээш, уштуп салыр кылдыр соодукчуга суп каар. Ында чүнү чок дээр: кызыл балык, колбаса, янзы-бүрү ногаа-чимис, каш янзы салаттар — чүгле куш сүдү чок чүве-дир ийин. Чем бүрүзүн тавактарга дыка аяңныг, шевергин, онзагай хевир-бүдүштүг кылдыр чараштай салгылап каарга, бир-ле кайгамчык уран сиилбилге ышкаш көстүр, ол хуулгаазын ус-шевер холдарның уран чогаадылгазының хевирин-даа буспайн, чеже-даа чиксенчиг болза, чарааң сайырааже таалал-биле кайгап олурап сен.

Өгнүң херээжен ээзиниң бүгү-ле уран-мерген, ус-шевер салым-чаяаны ооң чиңге салааларының илби-шидизинден бодараан аъш-чеминден тодаргайы-биле көстүп келир. Ол анаа-даа хүннерде өг-бүлезинге чем кылганда, черле чуду-каралавас, ооң кылган чеми кедергей амданныг болур. Байырлалдарда улуска салыр аъш-чемин кылырда, ол бүгү сагыш-сеткилин мөөңнөп, хей-аъды канчаар-даа аажок көдүрлү бээр.

А өгнүң эр ээзи кадайының айбызыңга чоруп, ооң кыдырааш саазынында бижип берген даңзызын езугаар садыглардан, базаардан аъш-чемни четчелөп, садып кылаштаар...

Олар өг-бүлези-биле байырлап-найырлаарыңа ынак чораан. Оларның байырлал столунуң кырыңа аъш-чемден аңгыда, ак, кызыл арага аймаа черле турар, ынчалза-даа эзиртир суксун черле шеглиг болур. Олар арага-хымысты черле эзеңги дыңзыдыр иштпес турган. Эр кижиниң кадыкшылы быжыг-даа болза, эът-ханы мөге-шыырак, кудуп каан шой дег, тырың-даа болза, араганы черле тыындыр иже албас, бир дугураан дашканың соонда арнындан эгелээш, мойнаанга чедир мычыйты кыза бээр. Ындыг болза-даа, улус-биле деңге хөөрежир, ырлап-шоорлап самнагылаар. Черле хөлүе берген олурбас, дой төнгүже чедир элээн дыңзый берген эш-өөрү дег, эзирик чүве дег көстүр. Даартазында улус ону: «Дүүн элээн шелиптиң аа!» суг дигилээр. А херек кырында ол дег элээр кижичок болур.

Оларның чурттап олурган бажыңы байырлалдарда чаңгыс аай базып эртер чыскаалдарның төнер ужунга турган. Май Бирде, ноябрь 7-де «Тайбың, күш-ажыл делгерезин!», «Делегейге дайын сөнезин!», «Бистиң үениң алдары болгаш нүүрү — СЭКП делгерезин!» дээн кыйгырыглар бижээн пөстөрни, кызыл туктарны, өң-баазын шарлар, өңнеп будуп каан саазын чечектер туткулааш, албан-организация, бүдүрүлгө, школалар болгаш өөрөдилгө черлериниң аайы-биле бөлүк-бөлүк кылдыр чыскаалып алгаш, Ленинниң тураскаалының мурну-биле, хөрөктеринде кызыл кожаалар ылдыртып алган, хөй мөөң чонче хол чайган даргаларның баары-биле алгы-диңмиттиг эртер-ле чүве болгай. Радио дамчыштыр диктор бир-ле кыйгыны дыңзыдыр алгырарга, чыскаалганнар аңаа харыы кылдыр «уралаар», амгы шаг болза, курайлаар-дыр ийин. Тываның даргаларының арын-шырайының шыңгыы, түрлүү Москваның Кызыл Шөлде мавзолейниң индириңде Политбюро кежигүннеринге четпес-даа бол, черле ындазында хөрлүү аажок көстүр турган.

— Эң-не шынчы ленинчи, мерген угаанныг Леонид Ильич Брежнев делгерезин! — дээн кыйгы шөлдү дургаар чаңгыланып-ла үнер, ооң соон дарый ында-мында «ура» диңмиттелир.

Өгнүң эр ээзи коммунист кижичок болгаш, үргүлчү-ле кызыл тук тудуп алгаш, ажылдап турар чериниң чыскаалын баштаар турган. Бир-ле катап, ноябрь чыскаалында, Брежневтиң адының соонда, кады ажылдап турар эр кижилериниң бирээзиниң алгырганын оон таан утпас. Брежневти делгереткениниң соонда ол үн мынчаар алгырган:

- Ширшин, Ондар, оларның чанында Дандар-оол делгерезин!

Ол кыйгырыг микрофон өттүр дыңналган болза, шөлдүн кырын дургаар чаңгыланыр турган боор. Ынчалза-даа ол шала тунук үн кезек кижиниң аразынга чаңгыланган. Шак-ла ынчалдыр-ла даргалар баары-биле марштап эртер... Чыскаал оларның бажыңының баарынга доостур, туктар, лозуңнарны аңаа-ла ажыл-агый эргелекчизинге хүлээдип берипкеш, бажыңнарже тарап чангылаар.

Өг-бүлениң чоок кижилери чаңчыл езугаар оларның бажыңынга чыгып келир. Шак-ла ынчалдыр байырлап чорааннар ийин.

Ам оларның бажыңынга эш-өөр-даа, дөргүл-төрел-даа байырлалдарда чыылбастаан. Байырлалдар хевээр арткан. Чүгле чыскаал-парадтар болбастаан. Маны Ленин мурнуу чүкче холун сунуп алган, даш-ла болгаш шылавас чүве-дир ийин, өскүссүргей турбушаан. Делгереткен сөстөр-даа чаңгыланмастаан...

Үе-шаг өскерилгени-биле эрги чаңчыл шуут уттундурган. Өг-бүлө бажыңынга хөй кижиде-даа чыгбастаан. Ашак кадайының аайы-биле узун даңзы тудуп алгаш, садыг-саймаа кезип, хөй акша-төгерик-даа чарыгдавастаан. Эрткен хөглүг үези дээш олар хөлүн эрттир хомудаваан, амгы үезинге-даа хөлүн эрттир амыраваан. Ынчалза-даа ында-хаая бажыңынга кизирт кылдыр чыгып келир эш-өөрүн чоктай бергенде, байыр-чыскаал хүннерин сакты хонуп келир.

Шынап-ла, олар аныяанда байырлалдарны дыка-ла бедик деңнелге уткуп ап чорааннар-дыр. Ам олар байырлалдарны дачазынга ажылдап эрттирер апарганнар. Ал-боттуң, ажы-төлдүн, уйнуктарның хырны кончуг. Стол сыңмас кылдыр аыш-чем белеткээр, байырлап, хөглээр үе эрткен-дир. Ынчалза-даа өгнүң херээжен ээзи амданныг чем кылырын кагбаан, ам мырыңай аңаа чүден артык мергежий берген.

2005, август 14.

«БОДУҢ ЧЭЭП АЛДЫҢ ЧОП!...»

Чежемейниң-даа өскээр ажылдап чоруй барзыңза, хөй чылдар иштинде ажылдап каапкан чериң уттуп шыдавас сен. Кады ажылдап чораан эш-өөрүңнү үргүлчү сактып, оларга барып, бо-ла ужуражып, чугаалажы бээр сен. Ужуражып чугаалашкан

соонда, сеткил-сагыжыңга анчыг, артык-дудуу чүве чок, хостуг, чиик-чаагайы-даа кайгамчык-ла апаар болдур ийин.

Шөлээден үнүп, ажылдай бергеш, эргиде ажылдап чораан черимге чай-хос аразында чеде берген мен. Чаңгыс өрээлге ажылдап олурганым дуңмаларым кыстар ажылчын олуттарында саазыннар «быттап», баш көдүрер чайжок, стол кырындан адырлыр хире эвес олурлар. Өнермаа-даа, Сүзүкей-даа мээң кирип келгенимни кайызы-даа эскербеди. Ыткыр чөдүрө кааптым. Уруглар баштарын көдүрбеди.

— Бөгүн улус хүлээп албас бис! — деп, Өнермаа менче көрүнмейн чугаалады.

— Экии, уруглар!.. — деп мендилештим.

— Экии-экии! Чай чок олур бис. Даарта келиңер! — деп, Сүзүкей мындыг болду. Оон карааның шилин ужулгаш, менче көрө каапкаш, белиңней хона берди. — Ок, көдек!.. Ба, силер силер бе, Аңгыр-оолович?!

— Ча-а, кайы хире амыдырап-чурттап турарыл, кыстар? Аныяк чуртталга-даа саглаңнаар ыйнаан, але? — деп, чазык-чаагай хүлүмзүрүп айтырдым.

— Саглаңнаар-даа чүве чок ийин. Баштарывысты саазынче киир супкан олурар бо-ла! Силер канчап тур силер, Аңгыр-оолович? — деп, Өнермаа чугаалай-дыр.

Ооң шырайында улуг-ла өөрүшкүнүң им-демдээ көзүлбеди. Карактары — шагзыргай, ажылдың кайы хире аар-бергезин херечилеп турар.

— Силерниң орнуңарда килдизивис эргелекчизи дыка кончуг. Силер ажылды кады кылчыр турдуңар. А бо Кончуг-Даргавыс ындыг эвес, чүгле айтышкын бээр, ат салыр, ол-ла. Ынчангаш ажылдың чүдүрлүп турары бо-дур ийин. Бир шак берип каан. Ынчангаш шүжүңейнип олурарывыс ол-дур ийин, Аңгыр-оолович — деп, Сүзүккей эжинге ушкашкан.

— Мен-даа силерге шаптыктаваайн. Эки ажылдаңар, кыстар. Че, байырлыг! — дээш, эжикче углаптым.

— Аңгыр-оолович! Доктаай кааптыңарам! — дээн Өнермааның үнү артымда дыңналды.

Эргилип келдим.

— Энирги беш чүс чүвевис, Аңгыр-оолович! — деп бо-ла.

Карактарым улгадып, артында-ла херли бергилээн, аксым аазадыпкан Өнермааже кайгап тур мен. Сагынгаш чадап кагдым, «Оон кажан-чежен беш чүс рубль ап четтигипкен кижиге боор мен» деп, бажым иштин дыка шалыпкын чиндий-ле бердим. Черле сагынмайн-дыр мен, коңга башче улдаар-даа болза, сактыр хире эвес, кара шору мен. Өнермаа кончуг дузааргак, биче сеткилдиг уруг болгай, беш чүс дээрге, беш-даа, бежен-даа рубль эвес ышкажыл, кижиге уттуп болгу дег аан. Өнермаа мегелевес, ында ындыг чаң черле чок. Ооң оозу шын. Мен сактып чадап турарым ол. Сагышка дөмей-ле катап кирип келир-ле ыйнаан.

— Бодумда ол хире акша чогул! Ийи-үш шак хире манаптарың кандыгыл, Өнер. Буруудатпайн көр. Уттуп алган-дыр мен, көрөм.

— Ынчап бодадым-даа. Оон башка акша чеггеш, айыткан хуусааңарда, минут-секунд-даа эрттирбейн, эгидер улус болгай силер. Ийи-үш шак. Манаар мен, Аңгыр-оолович!..

Меңээ өрээлден үнери дыка-ла берге болган. Бодумдан шуут чөгенип, «чазый чигенин билинмес» деп атка ынчап кирерим ол-дур» деп-даа чектенип хөлчөк мен. Чонаада чүве утпас бодум бо та канчап барганым ол. Беш чүс дээрге, кижиге уттур хире эвес, эвээш эвес акша-дыр. Пенсия назыны безин четкен эвес мен, кырып чөнүүрүңге чедир ам-даа оранчок ырак болгай. Өнермаа черле ындыг чүве кылбас. Черле алганым шын-дыр, кажан кандыг сорулга-биле чээп чытканым меңээ баажызын тывар аргажок эң-не нарын тывызык болуп артпышаан. Хамык-ла эът-кежимни, сөөк-даяамны шылыза-даа, черле сагынмайн-дыр мен. Хөөкүйдөн айтырып, уктап турар эвес, алган соонда эгидерим албан. Ам бо дораан ажылдаар черимниң бухгалтерия-зындан шалыңдан тыртып алыр кылдыр аванс бижидер болган-дыр мен. Шак ындыг шиитпирге келгеш, театр доктаамын таварты ажылдаар черимче углай басып ор мен. «Хөөкүйнүң акшазын эгитпес болза, талаар! Талаар! Талаар!» деп, иштимде чугааланып чордум.

Театр доктаамы хоорайның эң-не хайым чери-ле болгай. Үр-гүлчү кижиге бажы кизирт турар.

— О, багай эжимни! — дээн таныырым үн улус аразындан дыңналза-ла, Сайлыг-оол ийи холун чалгынналдыр чада тудупкан, оруум доза турупту. — Сени чаа-ла сактып турдум. Сагыш

ышкаш, кижиниң куспаанче бодуң-на киир ужуп келир-дир сен, көрөм, Аңгыр.

— Экии! — деп, хөөннүг хөөн чок холум сундум.

Сайлыг-оолдуң аксындан арагазыг чыт бүлгүрүп тур. Кижимниң өлөргөй карактары чырып тур.

— Күжүр эжимни! Буянныг эжимни! Уруум чедип келди — деп, Сайлыг-оол мени дүлөй кижиге кылдыр бодаанзыг, алгырып чугаалай-дыр.

Бажым ишти чиигеш-ле дээн. Кулактарымда: «Буянныг эжимни! Уруум чедип келди!» дээн ооң сөстөри өөрүшкүнүң коңгазы болуп чаңгыланмышаан. Тып чадаан тывызыымның баажызы хенертен шак ынчалдыр тывылган.

Оон бээр ай чыгай берген турган-дыр. Автобуска Сайлыг-оолга дужа берген мен. Ооң-биле чажывыстан чаңгыс хемниң суун ижип, чаңгыс суурнуң довураан сүзүп өскөн бис. Өг-бүлевиске-даа үргүлчү үнчүп-киржир, кончуг эжишкилер бооп эдержиپ келдивис.

— Айлана уруум чанар акша шилчидиңер дээн. Чүгле муң рубльдиг мен. Ам-даа беш чүс четпес, сээң ажылдаар чериңче бар чыттым. Чыткан теве аксынче каңмыыл кирип деп чүве бодур. Почта дөө ол тур, беш чүс чүведен дузалай каавыт. Үш-дөрт хонгаш, эгидип бээр мен, эш — деп, Сайлыг-оол эзережидир.

Ботка ынчан ынча акша чорбаан.

— Ботта чогул! Адырам, өрт черинде уруглардан чээп көрейин. Харам чок чүвелер, Сайлыг.

— Ынчап көрөм харын, эш.

Автобустан дүшкеш, мээң мурнуку чылдарда ажылдап чорааным албан черинче базыптывыс. Уруглардан акша чээримге, Өнермаада бар болду. Ол-дур ийин, ботка эвес, Сайлыг-оолга чээп берипкеш, уттуп алганым аан!

— Сайлыг, энирги беш чүс чүвевис!... Берип көр. Акшаның ээзи айтырып тур — дээш, Сайлыг-оолдуң арнынче көрдүм.

Кижимниң шырайы дораан өскерлип, өт сарыг апарган. Чырыткыланып турган карактары кызыл шуру апарып, улам чидий берген.

— Ойт, бодуң чээп алдың чоп! — деп, алгыра каапты.

— Сеңээ чээп бердим чоп!

— Па, ам-даа төлөп бербээн. Аттыг эр-дир сен аа.

— Ол чүү деп турарың ол, Сайлыг-оол?! Орта кижиге сен бе?!
— деп, ажынып, ооң хөрээнден сегирип алганымны эскербейн барып-тыр мен.

— Бодуң орта эвес. Холуң сал! — дээрге, ам-на орталанып, миннип келдим. — Баштай ол өрөң төлөп ал. Ооң соонда чугаалажыр бис.

— Ам моон соңгаар, бо шактан эгелээш, менден согур көпөөк-даа айтырба! — дээш, холум чаңгааш, базып чоруптум.

Мээң соомдан Сайлыг-оолдуң: «Бодуң чээп алдың чоп!» дээн үнү чаңгыланып чыдып кагды...

Алдын-оол ДАРЖАА

САЛЫМ ДЕМДЭЭ (Тоожудан үзүндү)

Улуг аксың ыңай-ыңай.

Узун кудурууң бээр-бээр!

(Тыва араттың кускунга чалбарыындан).

Кидин-не алдын күс. Бойдустуң хуулгаазын күжүңгө бүзүрээрим медээжок. Июльдуң суггур чаашкыннары эрттери билек, хөлбегер кылын кара булуттарны хат-биле белиңнедип сывырттапкаш, хөлөгелиг хөгжегер ак булуттарны сырын-биле ойнадып алгаш, быштак чемиш тарааларны борбакталдырып сайландыргаш, шаңгыр доң каттарны кызыдыр, көгерти, хүрерти өңнеп, мал-маганның, аң-меңниң соок дыынмас хеп-кежин четчелеп, ыяш-үнүштүң бүрү-бүдээгезин көзүлдүр өскертип, кижилерниң сериин-сепкер шыдал-күжүн чымыштың оду-биле сырыладыр хөдөлдирбишаан, күс болбаазын сарала кадын кылдыр четчип келди. Бо-дур ам, карак каттырып, сеткил сергеп турар!

Бодум хуумда күстү, сарала боорга-даа, алдын дивес кижиге мен. Үнүшкүр-дүжүткүр боорга-даа, ынча дивес. Оон өске чылдагааным бар. Өөм ээзи арага ишпээнден бээр дөрт чыл ашкан, мээң салымымның... Адыр, ол дугайын улуг дыка далашпайн, эгезинден тура таптыг тоожуп берейн.

Элдептиг дүш дүжедим. Албыстап аараан кижиге боор мен бе, азы та чүү адам коргунчуг чүве үүлгедип алган кижиге мен ыйнаан, билбес мен. Мени үглээн улустун шир-шоң дүжүп турары медээжок, чер сирлеңнээр. Чогум арыннары көзүлбес, мээң эмиглерим дуглай берген; оларым шартайгаш, хараачага деңнежир дей берген, өске делегей көзүлбес, чүгле улус бар деп билдинер, шимээни дыңналыр.

Пенсионер даай-авам сугда турар өскүс-чаңгыс уруг-ла болгай мен, меңээ чүү-даа чө элдептиг болбас. Делегейниң дески эвезинге чаңчыгып калган мен. Чуртталганың шуут болбаанынга база. Амыдырал мени ааска-даа өөрөткөн, кадыг-береге-даа чаңчыктырган. Амыдырал меңээ аазын сыгаар ием эвес, херилген холу-биле шанчар, көзүлгөн буду-биле тевер соңгу ие. А демги дүжүм дыка бодандырды. Кино-даа эвес, чурук-даа эвес, ыш дег хоозун чүве, а ол хиреде хөңнүмге дыка дегди. «Элдептиг» деп сөстү чугаа аразындан дыңнаар боордан бодум эвес, а бо удаада элдепсинер деп чүвени ылап-ла билдим. Элдепсинер деп чүве бүткүр ботту хайныктырыптар чүве чорбадыве.

Дүжүмнү Нюра эжимге чугаалаарымга, дыңнап-дыңнап, хам кадай дег, ындыг болду бе, мындыг болду бе деп айтырып-айтырып:

— Бөгүн бир чүве болду-ла, уруг! Кичээн! — Көк-биле хөк болур, көөр-даа бис — шоодары ол. Адыжы-биле хаваамга деггеш: — Эьдиң база изиг, уруг, черле каралыг — дидир.

Чүү деп чүү дээр боор. Элдептиг деп чүвени эш-өөрнүң эжен-элдеп аксы база бүзүредиптер. Ыыт чок олур мен. Оода чадаарда бөгүн бо Нюраның сөөк салаазынга орааштырган эрги тар платъем дыңзыга бээрге, эмиглерим баштары өйдүктү, мурнунда ындыг-даа эвес чүве, ону база кайгадым; ана, элдептиг.

Ол аразында Нюра бир чүве сактып келди ышкаш, ооң эриннери сүвүрерип, арны хуула берди.

— Бо канчалы бердиң, эжим? — дидим.

— Чажырбайн сөглөп көрөм, уруг — дей-тир. — Дүне хоюңче чаңгыс мыйыстыг чүве киирбедиң бе, кай!

— Чүү дээриң ол боор, уруг?

— Оол кижиге аан, уруг. Ынча деп ойзур чүве-дир ийин. Киирген болзуңза, кижиге кайгаар чүве-даа чок, дораан-на ашакка баарың ол-дур. Чайлаш чок ийин, уруг. Ол хире дүш салбас-даа!

База-ла элдептиг. Сарыг делегейде он сес харны харлаалак мен, ындыг-андыг чүве-даа болбаан чүве. Даай-авамның орнунга, ана, быдыыр, хирленир, өглерге ийи-чаңгыс хонганымда, бүдүнге дыгдынып-дыгдынып чыдыптар кижиге мен. Чогум ындыг чүвениң ужу-кыдыын шагда-ла билир мен. Дүннүн, караңгының херээ дижир чораан. Кулаан кумнап кагбаан, дыңналы бээр боор чүве. Баык чаяанныг, өскүс кижини өл ылбыргай чүве алзыр өглер дилээр, оозун алзыр, одун-көзүн салдырар, бажың ишти кылдырар боор чүве; ындыг өглерниң ээлери колдуунда аныяк болур, караңгының херээн үспес, каража деп санаар.

Эжимге ону сөгледим.

— Чаңгыс-ла шончактыг чүве бар-дыр, уруг — дей-дир. — Ол улус ыглажып турган болза, дыка-ла эки болур турган, амыдыралың аас-кежиктиг эрттирер ийик сен. Каттыржып турары чиктиг-дир. Шоолуг ынак эвес кижиге баар ирги сен бе? Шончактыг болгаштың тур оо!

— Албыставайн көр, эжим — дидим, а бодумнуң хөлзеп, сестип, девидеп, кысказы-биле сөглээрге — албыстап турарым медээжок; ынай када болган кыска дүш канчап узун улуг чуртталгага салдарлыг боор чоор, ол черле?!

— Адыр, уруг — дээш, Нюра дыңнаалай-дыр.

Мен база кулак салыптым; дыңнаарымга, бир-ле черде кижиге ыглаар, чаш уруг эвес, ооң үнү өткүт болур чүве; улгады берген кижиниң тыртым ызы; ындазында сарымныи медээжок, өө-тынып, иш-тыртынып орат; турар эвес, а олурар, чүге дизе турар кижиге ынчаар ыглап шыдавас, эпчок болур.

— Сагыжым болду — деп, Нюра ындыг.

— Кижиге ыглап олур.

— Кай, сен база дыңнап кагдың бе?

Суур кыдыында хавак кыдыында дазырга турган улус бис. Кудук чанынга. Ының уунче базарывыска, шала өрүлдүр эрги аңмаар дужунда кооргалчыгашка эккелди. Көөрүвүске, бедик эвес эл баарында чудаңгы дагаа оглу дег кижиге күдүйүпкен олур. Кежик-оол акый. Суурда теvedен демдектиг кижиге чүве. Кара чажындан инвалид. Эге школаның ийиги клазын дооскан, ол хиреде шүлүк бижиир, солуннарга үргүлчү үнер, библиотекада номнары бар, школага өөренип эрткен бис. Суур чонунга бөдүүнү

медээжок, улус мурнунче-даа чүткүвес, ону онзагай хүндүлөп, көдүрүп чоруур кижиде-даа чок, мындыг.

— Канчап бардыңар, акый? — деп, Нюра-биле деңге айтырдывыс.

Кежик-оол акый бисче эргилип келди; ооң төгөрик улуг карактары ыжык, ынчалза-даа кургаг, чүгле чаагының адаа өл болду.

— Ажырбас, ажырбас, дуңмаларым, силер чаңгылай бериңер — деп, Кежик-оол акый бисти удур оожуктурду. — Өртемчей дески болган эвес, ооң дески эвезин билбезиңер чаагай бооптур, харын.

Арай тыртыла аарак чоруптувус.

— Ону чоор силер деп ол чүзү дээр сен, уруг — деп, Нюра элдепсине-дир. — Чүү болган дээр сен?

Меңээ өске чүве элдептиг болду. Бис «делегей дески эвес» дээр бис, а ол «өртемчей дески болган эвес» диди. Ону кайгаар мен. Черле ынчаш, ол каракка илдиккен хамык-ла чүве меңээ шупту элдептиг болуп турду, элдептиг чүвелер-даа турбаан-на чүве, а ынчан, ана, карак дешпе.

— Эй, уруг, бо арның канчап барды? — деп, Нюра алгыра берди, анаа-ла хенертен.

— Канчап барып-тыр, эжим? — дидим.

— Дыка-ла чиктиг шинчи тырта берип-тир, уруг — дей-дир. — Мен тайылбырлап билбес-тир мен. Дыка-ла өскерли берип-тир.

Нюраның сөстери меңээ согуушкун дег дыңналды. Кызып туттунуп алгаш, кезек када «мегележи» чоруй, эжимден адырлып алгаш, даай-авамдан чаштына-чаштына, бажыңче кире халыдым. Көрүнчүкке арнымны көрүндүм. Чок, өскерилген чүве-даа чогул. Улуска бо арын та канчаар көстүр чүве, а меңээ биеэги-ле бодумнуң арным хевээр; дыдырашсымаар тарамык хүрең бажым, удаа-дараа өттүрүп чорбаска, авыраып каар, бичежек борбак хаваам, тас кирбиктерим, ону дээш даай-авам ажынганда мени «куу аза» дей бээр чүве; чидиг хүрең карактарым, ийи алгыг үттүг довук хире думчуум, чуга ак эриннерим... Өскөн хемим дургаар мээң үем кыс уругларның хөй кезии-ле ындыг; бистиң чер улузун «көк» дижир, мээң адым база таварылга болбаан

хире чүве. Арным-даа бодумнуң арным-на болду. Шкаф аксында улуг көрүнчүкке бүткүр бодумну-даа көрүндүм: чолдаксымаар чинге сыным, шаажак аяк хире эмиглерим, тар юбка сыңмас дөстегер дөңмектерим болгаш чинге чодаларым... Чок, ында-даа өскерилген чүве чогул. Азы «өскерилген» деп сөстүң өске утказын бодап тур ирги мен бе? Чогум чүү-чүү чөлөр өскерлип болурул? Канчаар-канчаар? Билдинмес. Элдептиг.

Ол хүн, канчангаш-ла чүве ийик, демги ээн аңмаар чаны-биле чүгүрүп эртип чыдар кижиге болдум. Көөрүмгө бок-сак үвүр-савыр аразында (аңаа иштиг-куруг ирик-сазан шоодайлар, хөвөнниг алгы чүвүрлер, негей тоннар чыткылаар чүве) кижиге шимчээн ышкаш болду. Чоокшулап кээримге, херээжен кижиге, ийи эми дөстөө берген. Ам эскереримге, дүжүмдө көргеним эмиглер ол. Мээңилер мындыг сыңыйланчактар эвес, чүкүй-не безерек шаажаңнар хирелер, дем канчап бодаваан кижиге ийик мен, ам чаа харын эскерип, сөөгүм сириңейнип тур мен. Базып-ла ор мен. Херээженниң бажы шимчээш, холу карбаш кылынган соонда, болонья палащ-биле шыптынып алды. Танып кааш, дедирленип алгаш, дезиптим. Сиилиңмаа дээр угбай болду.

Аңмаарның артыы соңгазындан Силиг-оол акый үнүп бар чыдар чорду. Та чүге хаяа көрнү берген кижиге ийик мен, та кандыг четкери шелипкен чүве ийик, олче көрүпкеш-ле, хамык чажытты дораан-на билип кагдым. Харын-даа хорадаксаам келир: ажы-төлдүг, алган кадайлыг акый мээң бодум-биле чыдын каттыжыпкан чүве ышкаш, чым-сырт кынны бердим. Хостуг эргелиг, кайызы-даа назын дөгүй берген улус ышкакыл, боттары-ла билир ыйнаан деп оожургаттындым; ынчалза-даа сагышка черле чиктии медээжок. Бирде-бирде адааргаан-даа ышкаш, канчанган-даа ышкаш.

Ол-ла чүгүрүп чорааш, машинаже база хептелдир халый бер частым. Силиг-оол акыйга ажынып чордумда, ооң чолаачызы Данил доора кудумчудан үнө халыдып кээп-тир. Мээң бодум дег, өскүс-чаңгыс оол дээр чораан, кайын эзирик болган деп ол, далашканы-ла аргажок боор. Менче коргуп көрдү, чүве ыыттавады; чүгле арны көстүш кылынгаш, эрте хона берди, ынчанмыже меңээ база-ла элдептиг; ыткыр каткызы кулаамга дыңналган ышкаш болду. Ооң каттырганын бодум көргөн эвес,

дыңнапканымны база кижі кайгаар чүве болбазыкпе. Шынап-ла, Көк-биле хөк болган хире.

2

Улуг эвес суурга бичии-даа чүве чытпас. Чаңгыс аастан үнгеш, сөс кулакче кирер, дөрт аастан үнгеш, үжен ийі үтче кирер. Ынчамыже чеди-сес-даа хондур Силиг-оол акый биле Сиилиңмаа угбай дугайында хоп-чугаа үнмейн барды. Көргөн чүвемни Нюрага безин ыттаваан мен. Силиг-оол акый салбыр даргазы кижі болгай, ону канчап хорададыр боор; улус аразынга чүве дажыглаарынга алызындан хөңнүм-даа чок.

Нюра мени дыка элдепсиндиргештиң тур. Чүнү сонуургай-дыр, олче боду углавас, мени ыдалаар, мээң кежимге баштай шенеп алыр сагыштыг. Менден элээн чолдак, медээжок арган, хочугур шиш думчуктуг уруг чүве. Бирде-бирде шору чүве, кижиге эки эш боор, бирде-бирде кижі кылыы хайныр, сүвүр дылын хендир-биле өртөпсээм кээр.

— Кежик-оолдуң канчап ыглап турганын билдиң бе, уруг? — дидир, бир-ле катап, Нюра.

— Ам көрүп көрөм, эжим, арным кандыг-дыр? — дидим.

— Арай-ла ындыг ийин харын, көөрге, анаа-даа болза — дей-дир. Биче хоора тургаш, шинчилеп-шинчилеп: — Мен билбестир мен. Чүү кандыг-даа болза, кичээнип-ле чоруп көр, уруг. Бичии-ле сезинчиг чүве бар хире. Шончак. Кедилиг хире кижіңге хостулар-ла-дыр сен. — Арган холдарын чаңгыпкаш, баък-ла чүве ыңай турзун, дүн-хүн дигилээш: — Демги Кежик-оол-даа езулуг-ла аас-кежик чок амытан болду-ла ол — дидир.

— Чүзү канчап барып-тыр, уруг?

— Мындаа Сиилиңмаага кудалаттынып чеде берген ышкажыл, уруг. Ашак кижінің ада-иези кайда боор, чаңгыс борбак кыс дуңмазы ашааның аспаандан бажын ужулбас кижі эвеспе, ында-ла далбаңайнып чыдар.

— Оон чүү болганыл, ынчаш, уруг?

— Сиилиңмаа ону хондур манаткан-дыр, уруг. Адыр деп кааш, даштын чада тепкиижинге манадып кааш, боду угбачестезинің бажыңынга тамчыктанып чыда хонган-дыр. Эртенинде үнүп келгеш, ба, маа хондуң бе, буруулуг болдум, ам-на адыр, чем чий тыртып алыын дээш киргеш, база биче дүшке чедир

манаткан-дыр, уруг. Бо-ла ашактарны кандыг дээрил аан, юбка көрүп каанда, чоргааралын-даа бодавас, кадайлар чокта каптагай хагына бээр, өске орук муңгаш-даа апаар чүве ышкаш.

Шугулум хайныгып келгеш:

— Оон аан, оон? -- дидим. Нюраның чугаазын-даа сонuurгааш эвес, дүрген төндүрзүн дээш ынчалдым.

— Садыг чанынга эдертип эккелгеш — депкеш, Нюра хенертен арны-биле арнымга мырыңай чоокшулап келгеш, сүвүр салаазын кожайтыдыр:— Таптыг дыңна, уруг, чогул солун чүвени ам-на сөглээр мен! — дей-дир. — Кадайлар аразыңга эдертип эккелгеш, хөөкүйнү дивээни-ле чок дээр ышкажыл. Четпес-дудуузу анаа чүве-дир ой, — актыг черге кончуун көрөм! Азымал сен, тырткыланчак сен деп каапкан ышкажыл. Кежик-оол аксын ашпаан дээр-дир, көңгүс дүкпү болган-дыр, көк дымаа болган. Ыглапкаш, ыңай болган, ол-ла дээр-дир.

Ол орта Нюра-биле маргыжып үнген бис. Мен бодаарымга, ужур билбес херээженге удур ужур чок чүве кылбааны Кежик-оол акыйның кайын кошкаа деп ол, харын ооң өршээп билир эптиг-чөптүг эриг чүрээ болур тур боор, а Нюра болза ону эр кижиниң чоргаарал чогу, бодун хүлге борадып алгаш, олулар багы кылдыр көөр-дүр. Ол дээш дишпээнивис-ле чок. Нюраны кым орта билир боор, чыл-чылы-биле кожа чорза-даа, бажынче бакылаар эвес, мырыңай ужур чок баар. Сиилиңмаадан кайын дээредээрил ол.

— Ындыг кончуг болчур кижини болзуңза, Кежик-оолга ашакка чоп барып албас сен, уруг?— дей-дир. — Эриг чүректиг улус бот-бодуңар өршээжип чоруңар, дээриңер көк, аалыңар кежик долу турар ыйнаан. Ык-хы-хы-хы!

Нюраның ол каткызын көөр дириг кара хөңнүм черле чок! Аштырбас дээш, база-ла ужур чок чүвелер эдипкен мен; сөөлүндө ыядыр чордум, а изиг дээрезинде чүдөн чалданыр ийик мен, одун-көзүн кызаңнадыр сөглөптим ыйнаан; «думчукка тулганда бызаа сугжу» дээрге, бергеге таварышкан кижиниң чүгле шудургузун эвес, харын сөөлгү арга дилээнде, үенней бээрин база көргүзөр хире чорааны кай. Нюраның аксы хак дээш, дегийт-ле дезипкенин ам безин бодап чор мен; ынчалза-даа сеткилим ханмаан, хыым ханмаан. Кежик-оол акыйга болушкан хөңнүмде Сиилиңмаа угбайның хораныы база медээжок болду,

хомудал чүлдү-чүрээмни ажыңнадыр шылып турду. Шынап-даа болза, харым он чедигие борбак турбаан болза, Кежик-оол акыйга чеде бергеш; «Чоор сен ону, чогаалчы, чоруулу, чанаалы, хирлиг херээженче дүкпүрүвүт, хилиң дег ак бодумну берейн» дээр чыгыы турдум. Хорадаан сеткилимге ол хире өргүлдем каражам болбас хире сагындырып турду.

Ол хүн улустуң меңээ кадалып келгенин черле кайгаар мен. Кежээ суурнуң чунар-бажыңынче бар чорумда, Данил машиназы-биле мээң оруум доскаш, мырыңай шаг болду. Уйгу-дүште чүве дег, чүве-даа ыттавас, каткызы-даа дыңналбас. Ындында-ла озалдап бар чыткан кижин мен. Аай-дедир чүгүрүп, былдап-былдап кээримге-ле, машина мурнумда бо ээгилени берген турар, ол кара демирниң ээлгири аът ышкаш чиктиг чүве. Ынчалдыр-ла ол бир хавак ийинге чөгөл төттүм. Хоранныг чүве дег, эрткен-дүшкен кижин безин чок. Экизи көргөн, аар чүктүг ийи машина оон эртпээн болза, бастырып-даа каар ыйнаан ол, ооң эзириин-элээрин кым билир, өршээ хайыракан! Эң-не элдептиг чүвем чүл дизе, ажынмас болдум, харын анаа-ла каткым келир. Ол каттырарда, оюнзак байдал-биле каттырыксаам келир, Нюраның хоранныг каткызын өттүнүксээм келир, элдептиг.

Чунар-бажыңга келиримге, беш-алды кадай арткан болду. Олар безин чоруп турду. Адак сөөлүндө Сиилиңмаа угбай-биле иелээн артывыс. Ындазында ооң сөлгү чогу медээжок, боду шимченмес, айбыланчаа албыстыг-ла: ону ап бээйт, мону ап бээйт дээш, үзүлбес. Шыңгыы болурун кызытсымза-даа, көстүп-ле турган кошкак кижиге кадыглары арга чок болур чүве чорду. Угбайның уяны-даа медээжок, меңээ черле багы-даа чок хире.

— Канчап бардың, угбай? — дидим.

— Аныяк кижин харын дыңнап ал, дуңмам — дей-дир. — Бо сээң база салымың болдур ийин. Кандыг-даа херээжен кижин моон чайлавас. Хилинчектиг чүве-дир ийин, мынчап түрөп чорбайн, карак ажыт өлүп-даа кагза, шуут ышкаш. Өйлөп-өйлөп айланып-даа каар чоор бе деп бодай бээр апардым.

Сиилиңмаа угбайның аксы коргунчуг болду, мен хөөкүй чүнү чугаалап шыдаар ийик мен; та чүнү канчап турдум ыйнаан, чунганда-даа чок, сириңейнип турган ирги мен бе.

— Эрлер кижини мынчап каар чүве-ле болгай бо, дуңмам — деп, Сиилиңмаа угбай элээн болганда, үнүндө медээжок аар

кударалдыг уламчылай-дыр. — Кадайларын каап шыдавастар, өлгүже коргарлар, ол хирезинде хажыызындан таалал сүрерлер. Бо-дур ам, ол кулугурнуң ужун мен хөөкүй хилинчектенип үндүм: дүүн район эмнелгезинге ужулдуруп чордум ышкажыл ам.

Кижиге кээргевес арга чок чүве чорду. Шынап-даа болза, болчуп кээр чүвези чок кээргенчиг бараскан-дыр. Силиг-оолдар ону билир, пат-ла ажыглап амдажаан. Ол-даа Кежик-оолдун өөдежогун, ынчаш! Ындыг-ла ынак кижиге болза, ылбыраңайнып-мылбыраңайнып, херээжен кижиге аксынга ыглап-сыктап чоруур боор бе, курлаандан туткаш, кудалап алгаш баар-ла болгай! Сиилиңмаа угбай бо мында хилинчек эдилеп чор, таптыг кызып чугаалашса, кижиге-даа удурланыр хире эвес амытан ышкажыл, көстүп турганы чүү ийик. Кежик-оол акый харын, чүү дээр чүвөл, Нюраны-ла шын: дүкпү, көк дымаа, оон өске та чүү-чүү чөлөр! Ындыг барасканга Сиилиңмаа угбай эртин ышкажыл, ооң топтуун көрбөс бе, карактарының каразын, эрезин, а эмиглери, ана, бир мотоцикл караа-ла, ашактар хөрээнге медээжок-ла тааржыр, ыык-хы-хы-хы! Бок-бок даадым. Нюраны өттүне бээрге, кайын болур. Нюра-биле алгышканым далаш болганы ылап. Алдын Кежик-оол акый-даа дээр болза, карааның уунда кежиин көрбөс, оозу дээш демисешпес, ана, доора кижиниң хаайы ажыыр!

3

Каш хонукту район төвүңгө эрттирдим. Даай-авамның хоочузу кирген, ону эмчиледип чордум. Чүве кылганда, эьдинге кирер, менден-даа негээр чүвези ол болур кадай чүве. Катап-катап анализ дужаап, эмчилерге дагын-дагын кирип, шаг-ла болган бис.

Суурга мени Нюра четтикпейн манап турган болду.

— Октаан даш дег баар сен, уруг! Манааш, мойнум узап кагды — дей-дир. — Даай-аваң сени аайлапчык ирги бе деп база бодадым, чүве будалырыйна деп хөлчөк кортум.

— Чүү кандыг чөң будалыр деп барды, уруг! — дидим. — Мен чогулда-даа ажырбас ышкажыңгай, ам чооруң ол.

— Мен чоор ийик мен — деп ышкыныпкаш, дораан-на чазады: — Эжин канчап хереглевес дээр ийик сен, уруг.

— Оваартын-оваартын, уруг! — дидим. — Бодуңнуң кылыксаан чүвеңге бо кижини ыдалаксаар сек болдур сен

ийин, билир мен. Ынчаар деп кордава, менден лаборатория күскези үнмес. Көөр-даа сен!

— Дыңнаваан боор сен, уруг — дидир. — Сиилиңмаа биле Жежик-оол олуржуп алган ышкажыл.

— Будалдырып турба, уруг — дидим. — Сагыжыңны өттүр билип тур мен, сагыжыңда өске чүве бар-дыр.

— Чок, чок, меңээ каразыва — дей-дир. — Ол херээженниң кончуун көрбес сен бе, уруг! Суур дургаар хоп тарадып алгаш, чүү-даа болбаан чүве ышкаш, ожук-пажының аксынга дем кожуп олуруп-даа алыр. Улустуң арнының шырыңмазы быжыг-ла болур-дур ам.

Нюраның сагыжында өске чүве бар, ана, карактары чүгүртүлөңейнип тур.

— Ойт, уруг, Сиилиңмаа сугга баалы бе? — деп, илдең-не будулдура-дыр. — Че,. Че-ээм!

— Ында чүм барыл, мээң? — дидим.

— Чок боор бе! — деп үенней-дир. — Жежик акың ында-ла оран. Жежиң аан.

— Ой, чок, чок барба, кый чок барба, орталан! — дидим. — Өске чүве бодап алган тур сен ийин!

— Ындыг-ыңдыг, эжим! — деп дүжүп берипти. — Шымбайыңны але, чугаалаваанда-ла, билип кааптар. Мында бир кижжи сээң-биле хөөрежиксеп турар-дыр ийин.

— Кижини чоор кижжи мен?

— Аксы-дылы хөлчок эки оол чорду ийин.

— Оол че? Ынчаарга-ла, бодуң барып ал — дидим. — Арган кадайга ашактар медээжок ынак дижир-даа чораан. Херээ оларның херээнге какпакталы бээр боорга, сонуургаар дижир чораан. Онзазынар. Ыык-хы-хы-хы! Азы сеңээ чүзү багай ашак болду? Бодуң хозуп, далдап алгаш, өскүс-чаңгыска, мээ сыгаарың ол бе?

— Элекке ынча диве, уруг, ча-чаа ыңай! — дидир. — Сен-даа кыс-тыр сен, ол-даа эр-дир. Руль долгаар чиик ажылдыг, рубль салбас шалыңныг, оол боду аныяк, оңнап-солагайлап база шыдаар.

— Аа! — деп шөйүптүм, ала-чайгаар. — Ооңу билип кагдым, сээдең чүвеңни!

Данилди бодаптарымга, бодум-на бодум эвес, чиктиим кончуг кынны бээр апарып-тыр мен.

— Ол, ол! — дээш, Нюра амырап, аксы-дылы аайлажып келди. — Эки чугаа эгеледи-ле, энерелдиг эжим. Эжиңге ужураштырып көр, дуңмам, бисти найыралдажып көр, буяндан көргүзүп көр дээш, каш хонукта амыратпайн келди. Бодум чеде бээринден дидинмес-тир мен, хүндүлээрим күштүг-дүр, үнелээрим дендii-дир дээр кижии чорду. Чанып келди бе, чанып келди бе дээш, мырыңай дөстүнмес.

— Анчыыңны, бодуң-на барып ап көр, ана.

— Мени далдаар хей болду, уруг — дээрге, үнү сирлеш дээр, адааргаары-ла илдең, мээң сеткилимге ооң оозу медээжок эпчок болду, чүнү-чүнү билбейн чыткаш, элекке-ле хүннеп эгелээним ол ирги бе — оон башка чавана дег чыпшынып каар ийик мен. Кадаассалап чорааш алып халас шалыңыңга.

— Амыраан-дыр сен, Нюра — дидим. — Чавана дег чыпшына бер, какпакталып каг. Ыык-хы-хы-хы!

— Оожум-оожум, дыңнап каар! — дей-дир. — Боду дуу кел чор.

Нюраның аайы-биле ыыттавайн баргаш көөрүмге, Данил кудумчуну куду бадып ор. Менден элээн узун, алыс боду шилгедек, холдарын каттырынчыы кончуг чайып кел чор.

— Экии, кыстар! — деп, эрези кончуг мендилешти. — Чоп ыыттавайн бардыңар! Мени чугаалажып кааптыңар бе?

Мен аксым ак диведим.

— Хы! — деп, Нюра ындыг. — Сени чугаалажыр хире чүү кончуг кижии мен деп өрү көрдүнөр сен?

Нюраның сестери дошкун-даа болза, черле сүлчээлиг хейлер ындыг-ла ыйнаан, Данил олче көрбейн, менче сести-сести көрүп тур; коргунчуум медээжок, күскү кара булут дег хөлүе берген турган боор мен. Данил менче көрзе-көрзе, баштайгы турамыы чидип, диленчи кижии дег, ала-чайгаар-ла арам-саарлап эгеледи ышкаш.

— Чайлыг силер бе? — дей-дир. — Алаактан бээр агаарлап баскан болзувусса.

— Бо Нюра-биле базыңар — дидим.

— Силерни дилеп тур мен — деп, дорт-ла мындыг, эрним ызырнып алгаш турарымга, чүү-даа дээр аайын тыппайн, Нюраже-даа көр, иштимде каткым келир; арга-чадаарда уламчылай-дыр: — Болар-биле хөөрежип каапкан бис ийин.

— Эжишкилер бажын санаваc чоор — дидим. — Чаңгыс кижиге-биле болур, ол четчир. Силерге чүл, бүдүн класс кыстары херек чүве бе?

Данилдаң арны кыза берди, мойну долбанналып кагды, ыятыканындан кирер чер тыппайн тур ышкаш.

— Сокса, уруг — деп, Нюра болчу берди. — Кижиге кижиге чыпшыр сөглөп турба, сени дээш келгенде, бодуң харыыла.

— Хөөрешкенней хөөрежиңер, чайым чогул, өөмдө аарыг даай-авам бар — дээш, халып ыңай бооп чыдырымда, Нюра билээмден сегирип алды.

— Адыр, уруг, доктаа — деп чектей-дир. — Бичии када селгүүстөпсө, чүүң-канчыың канчап баар деп аан.

Шынында чоруур дивээн мен, анаа мегелепкенимни Нюрадаа, Данил-даа эскербеди, өске өйдө болза, илдеңи кончуг турган боор.

— Чалап тур мен — дээш, Данил дидимненип келди. — Силерни ээлдээ-биле чедип ап болур ирги бе?

Сагыжымга бир-ле номда домак кирип келди: «Бичии оол баштайгы тиилелгезин чедип апкан» деп. Бодаарымга, Данилдың байдалы аңаа кончуг дөмөй болду ышкаш. Шиитпирлиг хөделбес болза, чүве үнмезин билгеш, карак ажыт сөглөпкеш, харыы-даа манавайн, өжүннеривистен сегирип алды. Өштүмгө өске кижиге дегзир эвес мен, эмин эртир кижиргенчиг, эмиглеримден бээр чымырткайны бээр болду. Нюраның харын чаажы медээжок боорга, бодумну мүн-не холга ап, шүгдүне-шүгдүне аарак, шөлээн базаптым.

Оол кижиге четтирипкеш кылаштаарга, бир янзы солун, амыдырал, бойдус, мурнуңда эскертинмес чораан чөлөр онза апаар, бир дугаар дүшкөн дег болур чорду.

— Даглыг черге өскөн мен, кыстар — деп, Данил хөөрөп чорду.

Нюра биле чүгле дыңнаарыңа өй бис. Оолдар, кыстар чыылган черге оолдарның аксы хөй ажылдаар, кыстарның кулаа хөй ажылдаар боорун эскерип, үргүлчү-ле элдепсинер кижиге мен.

Орук-биле, орук чок чер-биле баскаш, Дыттыг-Хемниң эдинде эрик кырыңа келдивис. Кежээки кызыл-хүн ойнап турган чүве. Ооң херелдери ээрем үстүндө саарыгга дүшкөш, эңме-санчок

мөңгүн чаштанчылар болуп алгаш, ээремни куду алзы эстеп бадып турлар. Баштайгылары эстип, ээрем кырынче ак көвүктөр болуп үнүп турда, соңнайгылары саарыгга дүжүп, чаа-чаа чаштанчылар мөңгүннелип турар чорду. Чаражын канчаар! Сеткилдин дүвүнгө тоонуп турар ол чурумалды чүнүң-биле-даа деңнээр арга чок.

— Төрээн Тывавыстың каас-чаражын, кыстар! — дээш, Данил узуун-узуун тынгылай-дыр.

Төрүттүнүп турар мөңгүн чаштанчыларны Данил эскерип сөглөп турары ол бе, оозун айтырбадым; ооң сеткилинде база-ла магалыг чараш бодалдар хайныгып тур ышкаш. Ынчаар бүзүрөп алырымга, мээң сеткилимге медээжок тааланчыг кылдыр сагындырды.

— Экизин аар! — дидим, иштимде «Сээң-биле чоруурумга, экизин, Данил» дикседим, чүгле дидинмес болдум; черле ындыг болуру дег, таалалымны бойдустуң каазынга сылдап кагдым.

— Чаштынчып ойнаар-дыр — деп, Нюра мындыг.

Эки танышпас кижилер канчап чаштынчып ойнаар боор деп бодадым; ажырбас чүве чорду. Данилдин база-ла төрээн клазы турган-на болгай, чаштынчып ойнаар өөрү чораан-на болгай; харын-даа ойнааш, алгырышкаш, чүгүрүшкеш, кый дишкеш, элдептиг дүргени-биле чоокшулажы хона бердивис.

Ол аразында караңгылап келди. Канчангаш-ла эскериптейн дээримге, Данил-биле чүгле иелээн ойнап, чүгле иелээн изиг-халаг каттыржып, чүгле иелээн изиг-халаг сүржүп тур бис.

— Нюра, Нюра!

Эрик кырынга үнө халып келген мен. Эжимниң харыызы-даа дыңналбас, дем-не чороткан хире. Элээн ыракта суурнуң соңгалары чайнап турар.

— Ону чоор сен, Көк — дээш, Данил мээң оруум доза таварып, өскерли берген үн-биле сөгледи. — Эрик кырынга бичии када олураалам.

Көөрүмге пиджагын уштуп тур.

— Чок, ыңар, кылаштажыр болза, анаа кылаштажылыңар.

Чүнүң-даа ужурун билбедим, Данилдин дискээ балдырымга дегген соонда, черге пет кылдыр ойда дүштүм, аарышкылыг-даа болбады, чүгле хоранныы кончуг, өкпем даалыктап тур; Данил мээң кырымче үнерин кызыдып чыдыр, платьем дыгдына берген,

өл-шык черниң соогу кончуг, чым-сырт кынны берип-тир мен; үр ыймактажыр-даа чүү боор, өштүндөн ызырыпкаш, ушта халааш, суурже ужа-тура чүгүрүптүм.

Данил мээң соомдан беш-алды баскаш, дедир баргаш, ында пиджагын ап чораан-на боор, катап меңээ чеде хонуп келди.

Чадаг чарышка шору кижиге мен, мүн-не суурга чоокшулап ап-тыр мен; ам ажынганымны-даа орта билбейн-дир мен, чүгле хораныы кончуг болду; улуска Сиилиңмаа угбайлаштыр куду көрдүрө бергеним бо-ла чоор бе, удавас ашактар каргаарындан башка орта билир чүвези чок хөөрүкүй апаарым ол-ла чоор бе, кижиге-даа ынчап баарыйна деп муңгараарым медээжок.

— Буруулуг болдум, Көк — деп, Данил эгиш-тыныш-биле чугаалай-дыр. — Мени өршээп келдередип көр.

— Өршээдир кижиге өршээдип ал. Меңээ эвес.

— Ынчаар диведим — дей-дир. — Хенертен болу берди.

— Оозу меңээ ылгал чок — дидим. — Ол ынчаар дивээни-нерни-даа, ол хенертениңни-даа билбес. Улуг кижиге боорга, сени хүндүлээш, бар чыттым. Хүндүлээрге, күжүң дөгээр баык кулугур болдуң. Нюра деп уругнуң ээрежири база медээжок болду. Чыдыг сек, каапкаш баар ышкакыл. Өскерликчи!

Данил томаанныы кончуг кожа кылаштап чор.

— Буруулуг болган кижиге-дир мен ийин, Көк. Меңээ өршээл турбас. Чүү адам мелегей чүве ыйнаан!

Хөйүнү чугаалап каапкаш, хөрээм хозай бээри ол бе, азы Нюраны адаптарымга, Данилдин буруузунуң чамдыызы олче чайлы бээри ол бе, өкпем оожургап, сагыжым орталанып келди, кылажым таваарлап чор. Ам бодап чоруурумга, Данил мээң сеткилимге дыка тааржыр чорду. Узун, чазадак сынныг. Кылажы чиик, базымы шалыпкын, шимээн чок. Караңгы чүве, ынчанмыже чуга торгу хөйлең адаанда чочак шыңганнары билдинип чор; чүге-ле ийик, ооң хөрээн, бедик эктин, солагай өштүн суйбаксаам кээр, ынайдан-на туттунуп чор мен; бодаарымга, Данил мени ылап-ла биле берген, медээжок хүндүлөп, медээжок үнелөп чоруур хире болду.

— Чөпшээрежи хайырлазыңарза кандыгыл, Көк? — дей-дир. — Ам-даа бичии бассывысса кандыгыл? Суурдан базым-даа үнмейн аан?

— Чок, Данил, мен чанайн дээш — дидим. — Чайым чогул, Даай-авам база аарып тур.

— Кортпаан болзунарза, Көк.

— Бодунарны адыг кылдыр көрдүне бербөңөрдөн — дидим.
— Көстүп-ле турган коргунчуг эвес чүвени. Бодунарга чүү деп-
даа болчурунарга, агартынарыңарга, дөмөй-ле хүлээвес мен.

Дыңзыг чугаалаарын оралдаштым. Кижн чайгылып турар
чүвезин бүзүрелдиг кылдыр көргүзөр дээн болза, үнүн дыңзыдар
чаңчылдыг болгай, билнр силер. Алгырзымза-даа, сагыжым
сыр өске турду. Данил ам база катап күжүн хереглептер болза
деп манап турдум. Ыя кадында сагыжымга бүдүн чурумал кирди.
Данилдин дискээ балдырымда келди-ле, мени дегээлээш ойтур
октап алды-ла, оон... оон... оон соонда, ии-дадай, та чүү болган,
эмнглери Сиилиңмаа угбамныы ышкаш дартая берген чыдар
ышкаш сагыштаптым. Шынап-ла, Данил күдүжеш дээш, холун
көдүрүпкеш, дап кынны берген дег кынныпкаш, балдырлары
илдең-не сириңейни бергеш, дүрген-не:

— Ужурашкыже байырлыг, Көк — дээш, холун сунду.

Сагыжымда ынай-ла апарган мен; иштинде бир-ле чүве үстү
берген ышкаш болду. Хүндүс болза, арным кыза берген боор.
Үнүм өскерлип, сириңейни бергеш, Данилден-даа дүрген:

— Байырлыг, Данил — депкеш, бурт-ла дидим, оон сунган
холун туткан-тутпаанымны безин билбедим.

Даай-авам удуп калган болду. Кырган кижн эртип, оон
удуурунун экизи медээжок. Алыс кадыым шыырак, адам-даа,
иём-даа угу сөөгү быжыг дээр кижн. Дыжынга-ла медээжок,
тыныжы шөлээн, бүзүрелдиг, сезиг чок. А мээң бажым иштинде
хөй-ле дыш чок бодалдар, хөй-ле чигзиниглер, чемелер,
хомудалдар дойлуп тур. Данилди чагдатпайн барганымга ам
хомудап чыдыр мен. Күш-биле-даа болгай-ла, аңаа бодум база
туралыг-ла болгай мен. Алдын даңгына база эвес-ле болгай
мен. Алдын даңгына-даа болза, балыкчы Багай-оолду далдаваан
болдур ийн. Балыкчы Багай-оолга бодаарга, Данил деңнелге
чок экер-эрес эр-дир. Доктаамал ажылдыг, дурт-сынны аяңныг.
Бир эвес кыс уруг ону дөзээр чүве болза, бир эвес. Элдептн
чүве, Данилди уруглар «чогаадын» турар кылдыр бодаарымга-
ла, бодум-на киржип турар кылдыр бодаттына бээр, эмнглери
баштары чымырткайнып тур. Чок, оон дугайын бодавас-тыр.
Бодавас-даа дээрге чүү боор, чүректи чүгеннептер эвес, херекти
хөмээштептер эвес. Ынакшылым оттуп келгени бо-ла-дыр! Оон

холунуң туткан чери бо, шенээмде хевээр. Чылыын. Көк-ле. Эвей-эвей. Чымчаан. Чөөк-ле. Ыы-ыы. Чоорганымның хоюг черинге үстүрүп алыйн. Хүндүлүүм! Үнелиим! Эх!

Удуп кагганымны билбедим. Даң бажында Нюра чүгүрүп келди. Даай-авам даштын чадырга шай хайындырып чоруй барганда. Хондур манаан чыгыы-ла уруг боор оң.

— Че, канчалдың, уруг? — дей-дир. — Кылдыңар бе? Кандыг боор чүве-дир?

— Эжиңни оол кижиге октап берипкеш баар кончуг сек сен, Нюра! — дидим. — Бээр келбе! Меңээ дегбе! Кончуг өскерликчи!

— Мени каргаарга-даа, чүве өскерилбес, уруг — деп, Нюра таваар чугаалай-дыр. — Харын эжиңге дуржулган, дамчыдып ор. Бо кижиге та чүү сектиң кижиге болур чүве! Чүзү кандыг боор чүве-дир?

Нюрага таптыг чугаалавас болза, чүве будалып болур, суурга-даа тараза хөңнү деп чүве бажымга чык диди; ам канчаар, каргаарымны уттупкаш, орнумга сандайланып олуруп алгаш, эжимни кусактаптым; амыдырал кижини канчаар-даа чаңнаарынга өөреди шаап алыр чүве-дир ийин.

— Ол чүвең мени дегээлээш, ойтур октай берген, холун ызырыпкаш, дүкпүрүпкеш, чүгүрүп ыңай болган болбазык мен бе, эжим — дидим. — Чүдек кулугур болду. Күжүн дөгээр. Хорадай берип-тир мен. Кижини кижиге деп хүндүлээш, анаа чугаалашкан болза.

— Оон?

— Оон чүү боор чадаг чарыш болду.

— Суурга киир алдыртпадың бе?

— Аай де! — деп, эр аннып кагдым. — Шуут декей!

— Че, чоор сен ону, уруг — дей-дир. — Арныңны көөрүмге, сеткилиц хомудааны илдең-дир. А мен сээң пөк арныңны көөр деп бодадым. Ашактыгың арны пөк дижир, та кандыгың ынча дээр чүве, эки билген эжимден көөр дээн чүве-ле болгай.

— Шенелдең бүтпээн-дир, сек — дидим. — Ам бодуң шенээр болган кижиге-дир сен ийин.

Эдипкеш, аксымны туттунуптум. Бо сээң уруг шенээр деп-даа баарын кым билир! Ам мен сеткилимде Данилге бердинипкен мен. Аңаа кымны-даа чагдатпас мен. Бо Нюра албыстыг хей болбазыкпе, баштай меңээ шенедип алгаш, оон бодум барайн

дээринден чалданмас; мен ындыг эвес мен, мээң бүдүжүмде харыысалга деп чүве сиңген, даай-авамның кижизидилгези-даа ындыг.

Экизи көргөн, Нюра мээң частырыг болган сөстөрүмни кулааның дашты-биле эрттирипти.

— Че, че, чоор сен ону, уруг — дей-дир. — Сиилиңмаа сугга бараалам, Сиилиңмааны сыр өске кижип апарган дижир-дир, канчап баарга, ынчап баар эвес, барып көөр-дүр, солун-на болгай.

Ол сонуургал Нюрага улуг уржуктуг болду. Кежик-оол акыйныынче бар чорувуста, кожазында орус аалдың багда ыды боштунгаш, бисче халдаан, мындыг. Нюра баштай көрүп кааптыр. Кыс чүвең мени ужур таварааш, ыңай боор орта, ыт ооң сыр соондан четкеш, балдырындан алгаш, чодазын туткулап каапкан болду. Бажың ээлери үнө чүгүржүп келгеш, мөөрээн Нюраны ыдындан чаргаш, изиг дээреси-биле район эмнелгезинче алгаш барган, мындыг.

4

Мөңгүн чаштанчылар эстип ойнап турар ээремниң эриин эргип келдим. Данил мээң бараанымны көрүп каар болза, сүрүп чедип келир болза, бүгү чүве ооңуу-биле болзун ыңай, наршээр чокка бодум-на чөпшээреп бээр мен деп бодум бодумга ааш кыннып алган мен. Ынчаар бодаарымга, бүгү мага-бодум куш дег киискип, чүлдү-чүрээм ырлап турду. Сарыг делегейде бүгү он чеди чазым, бүгү чалыы назыным, бүгү изиг ханым...

Кайда боор, мөңгүн чаштанчылар чогул. Онзаланыр чүвези-даа чок, анаа-ла саарыг, ооң адаанда улуг эвес көк эзем. Төрээн Тывавыстың каас-чаражы канчап барган? Данил чокка келген боорумга, чашты хона бергени ол бе?

Кадыр эрик баарынче киргеш, платьем дөңмээмге даап алгаш, сугну ак салааларым-биле дозуп ижип, арным өттүрүп чунуп ор мен. Эл кадыр-даа болза, бедик эвес, бедии метр четпес боор. Элдин кыры калбак ногаан шык, а баарында суг-биле аразында сигенниг көк дилиндек бар. Аңаа олурган кижип, элден харап-ла келбес болза, кайыын-даа көзүлбес.

Ынаар эрик кырында чиик машина дагжааш, шимээни чиде берди. Сагымжымга дораан-на Данил кирди. Бодаарымга, артымдан кедеп келгеш, адыжы-биле карактарым дуй тудуптар хире. Миннип орарымга, бир холум хөрээмде барган, эмиим бажын уярадыр дээп тур.

— Дүлүшевич, бээр-бээр! — деп, мырыңай эрик кырында эр үн дыңналды. — Бо көктүң чаагайын көрүңерем. Хевис!

Таныырым үн!. Кежик-оол акыйның.

— Болур чер-дир, Коңгарович, хевис-тир харын — деп, удаткан чок өске үн дыңналды, танывазым кижиниң үнү, «болур чер-дир» деп сөстөрни онза-ла адады, кончуг тода, нарын уткалыг, сагыштан ыравас кылдыр — Дыттыг-Хемниң бүгү уну чайлаанар-дыр аа? Тас-тыр оо!

— Шоотпаңар, Дүлүшевич, дача дигилеп — деп, Кежик-оол акый келдирлей аарак, очулдурду. — Бээр, бээр, таныш!

Үш кижил келген болду. Үшкүзү орус. Элээн үр шулураштылар.

— Дузалажыптарга чүл? — деп, Кежик-оол акый ыңдыг.

— Ажырбас, Конгарович — деп, Дүлүшевичизи ону соксаткаш, чугаалады — Павлович херээн билир, аңга дугаар ашакка барбайн турар.

Олар мырыңай эрик кырында, көңгүс кожа, чугаазы хос дыңналып тур. Ооң чугаазы адрестиг-даа болза, меңээ хамааржып, мээң мээмге шак диди. Мында шупту эр улус, аңга дугаар ашакка баар кижил чаңгыс-ла мен, олар мени мында деп билбейн-даа турар болза.

— Эжинге дузалашса, эпчок ышкаш, Дүлүшевич.

— Бодуң харын кандаай кижил сен, оол? Бутка ораашкан сен бе, боттуң чүвези өңнүк сен бе?

Үн элээн дыңзыг болду.

— Ынчап барба даан, Дүлүшевич — деп, Кежик-оол акый чөптей-тир — Ынчанмайн көрүңер, бурган өршээ.

— Мен чүнү канчаптым? — деп, Дүлүшевичизи салдынмады.

— Куданар шыырак эрткен боор, аа?

— Бисте харык кайда деп, Дүлүшевич. Солун куда чоокта чаа дүштү. Белектиң хөйүңге карак шокараңнаар!

— Солун куда? Кымның кудазы? А сен каяа ордун? Оолдуң оң талазынга бе, кыстың кыйыыңга бе?

— Оң талазы, кыйыы, ана хупуразын. Мен ниити төгерикке.

— А ынчаарга-ла аксың хаап ал! Аа-аах, ол-даа аныяктарның сарыыл чогуң! Кажан бир шагда оглунуң оглу, азы уруунуң уруу айтырып сурай бээр деп бодавааннар бе? «Хүндүлүг шүлүкчүвүс Монгуш Конгарович Кежик-оол бистиң суурнуң кижизи ышкажыл. Кырган-авай, кырган-ачай силерниң куданарга кандыг йөрээл салган ирги? Бистиң аймактың төөгүзүндө алдын бижимел ол-ла-дыр» дээн болза — чүү арын-биле көөр, чүү ындыг нүүр чоктары ол? Чон боктары-дыр, билдиңер бе? Мещаннар. Олардан куску чытталып кээп тур. Өө-өө! Ча, ол-даа канчаар. Аныяк чараш кадайыңны көргүзүп көрөм, чаражы тоглап, хорай бербес-ле боор, аа?

— Шоотпаңар, Дүлүшевич — деп, Кежик-оол акый чөптевишаан. — Багай кижээ мээ-ле чөп боруң-сарың чүведир ийин, анчыыңарны.

— Ынча диве, Конгарович. Ындыг болбас, ыт дег калчаа болбас, хаван дег тенек болбас, теве дег сээдең болбас, сээң дег...

Ана, эдим-кежим чымырткайны-ла берди, эмиглерим допшулары билинместеп келди ышкаш. Кончуг-даа багай сөстү катап-катап дүрген-домактады. Кайгамчык чечен шүлүктеп чоруур аксы-биле. Ол танывазым чүдек аастыг кижиге, аңаа чашпаан ол Кежик-оол акыйга дириг кара хөңнүм чок апарды. Ана, кылыым хайныр, кыртыжым чымыраар.

Чаян бооп, Павловичизи чедип келген-не боор, ынаар шулураштылар. Отка шиштээн эттиң чаагай чыды думчукка какты. Чоруур бе дээрге — орук муңгаш, эзирик улус кижээ шорулза хөңнү, ээрем сүзер бе дээрге — тайгазы чоок хемниң суу соок, чилигге шак дээр.

Кежик-оол акый Дүлүшевичизи-биле кады чымчак көк шыкка кызыл-даваннанып алган, педиледир баскылап, селгүүстедилер-даа.

— Некрасовту очулдурдуң-на харын, Конгарович — дээрге, Дүлүшевичизиниң дылы долгай. — Чогум утказын билдиң бе, ынчаш? Мээң-биле эвес, угааның-биле эвес, а сүлдө-сүнезиниң-биле билдиң бе?

— Сөстөр дакпыш, бодал делгем — деп, Кежик-оол акый келдиреңнеди.

— Алгырыптайн адыр — дээш, Дүлүшевичизи бааңайны берди.

— Аа-аа — деп, Жежик-оол акый улажып кагды.

— Билдиң бе, Конгарович? Алгырарга, кандыг-дыр? Делгем, хостуг, чиик! Чонувусту дыңнап көрээли даан:

Адаанайдан өөрү көөргө,
Алгыг Чаа-Хөл чуртумайны.

Билдиң бе? Ол «алгыг» деп чүвең мынча километр чүве боор, бээр дыңна аа-аа!

Жежик-оол акый, база-ла бааңайнып, улашты.

— Конгарович, бээр база дыңна:

Эглип-эглип бады келген
Экти бедик Бай-ла-Тайгам!

Ол «эглип-эглип» деп чери кончуг херии, күштүг аът хүнзедир чоруур, кошкак аът хондур чоруур чер боор! «Эглип-эглип» чоруп-ла оорар сен — төнмөс, «эглип-эглип», хая көрнүрүңгө, Бай-Тайга шоолуг-даа ыраваан, мыя мында «экти бедик» ол-ла хевээр турар-ла болгай. Ол-дур ол, Конгарович, езулуг делгем деп чүве!

Жежик-оол акый кускуннап харыылап кагды.

— Оон ыңай дыңна, Конгарович! Ол алгыг-делгем, ол улуг-чаагай, ол эглип-эглип бады келген төнчү чок чүвевисти чоогундан көөргө, каш янзы каас-чараш чүве ол. Билдиң бе, Конгарович?

Бирээде:
Хажыызындан харап көөргө,
Хана хээлиг Самагалдай!

Ийиде:
Калга кыстар сыраан ышкаш
Калбак шыктыг Хандагайты!

Үште:
Каа-Хемге таваңгайлаан
Кадыр ийим, калбак ийим!

Тыва улустуң аяны ол-дур! Некрасовтуң база-ла ындыг. Аа-аа!

Ылым-чылым олурбушаан мен. Жежик-оол акыйның чугаазы тывылбастады. Дүлүшевичизи илдең-не элээреп, сергеп, дыш ап тур ышкаш.

— Чаа четтирдивис, Конгарович — деп, Дүлүшевичизи чугаалай-дыр. — Чорук улузу шимчеп ораал. Аалыңга чедирип каар бис бе? Чаавайга дужаап бээр бис бе? Арнын көрзе, ооң; адыжын тутса, ооң!

Ырлаар-даа:

Чаа-Хөлдүң хадылаңы,
Тайга тырткаш, ындыг хем боор.
Чаавайның оюнзагы,
Тала тырткаш, ындыг төл боор.

— Мен маңаа олуруп каайн, Дүлүшевич — деп, Жежик-оол акый ындыг.

Дүлүшевичизи албадады ышкаш.

— Ажырбас, ажырбас, Дүлүшевич — деп, Жежик-оол акый сөгледи — Чайлаам ышкакыл, дачам — деп баштактаныр-даа.

Дүлүшевичизи база-ла албадаан хевирлиг.

— Ажырбас, ажырбас — деп, Жежик-оол акый ол-ла олчаан.
— Курттуг чайын ышкакыл. Секпереп алгаш, чана бээр мен.

— Ынчаарга, ындыг-ла ыйнаан, Конгарович. Аал кижизи-дир сен, столуңну бодуң билир сен.

— Сагыш човаванар, Дүлүшевич. Далай дүрүмүн мүн-не шиңгээдип апкан болдур мен ийин.

Үр хоргадавас апардым деп билип ор мен. Сестир-ле чүвем — Жежик-оол акый бээр бадып келирийне деп. Секпереп алыр дээнде, сугже чүткүүр болгу дег. Чогум дүвүредим.

Машина дагжап чорупту, а Жежик-оол акый сураг.

Эгезинде Дүлүшевичиниң дугайын шыыладыр бодай каапкан болдум. Аксы-мурну ойда-кайда-даа болза, ол кижиниң алызындан чечени мени кайгатты. Кайын орта кижии боор ол, чоннуң улуг кижизи боор деп эндеведим.

Ооң соонда Жежик-оол акый бүгү медегерлим бүргей берген. «Чоннуң улуг кижилеринге безин — деп-даа бодадым. — Оода кадай албаан турган болза!» Арга чадаарда хомудал-дыр ийин. Кадай албаан турган болза, ынчан чүү болур турган ийик, ону бодап дидинмес чордум.

Жежик-оол акыйның сураа чок боорга, оожум туруп алгаш, элден аяар бакылап көөрүмге, суур бетинде хавак баарында

чиик машина бар чор. Кара «Волга». А Кежик-оол акый шыкта. Көөрүмге, бир-ле катап шынаага клазым-биле кады агаарлап, чорувуста орус аңчының дыштанган черинге октапкан өдүрээ дег, коргунчуу сүргей сырбая берген чыдыр. Чүгээр чорааш, чажырып чоруур өртеңин ажа октап алган, олче көрүп чадап кагдым, карак чалдангаш чагдатпас чүве чорду; уруг-дарыг коргутку дег, уйгу-дүшке-даа кирги дег. Мүн-не шимчеп чыдыр. Мени көрүп кааш, холун шагжок көдүрдү:

— Баксырап тур мен, дуңмай — дей-дир. — Эмчиге дүрген дыңнат.

— Далажып чор мен, акый -- дидим. — Чайым чогул.

Ынча дээш, оюп-оюп эрте бердим. Сергээ медээжок ышкажыл, канчап баарыл ол деп бодадым. Барып-барып курттуг чайын аан. Бүдүү хая көрнүрүмге, бажын силгээш, тендиңейнип туруп келди.

— Эй, уруг! — дей-дир. — Чараш кыс, бээр кел. Мен сени...

Хая көрүнмейн, суурже шошкупкан мен.

(Уланчылыг).

Шүлцктер

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

Өгнүң алгалы

Элик безин турлаглыг дээр,
Элик чуртун кагбас дижир.
Кезек-кезек авамның өөн
Кедергейниң сактып кээр мен.

Авам мени божаан өөмнү,
Авам мени ошкаан өөмнү,
Авам ырын дыңнаан өөмнү
Акшый берген алгап тур мен.

Баштай ыглаан одаам боорга,
Баштай үңгээн черим боорга,
Баштай турган уям боорга,
Мактаар чаглаам — авамның өө.

Ынакшаанда, хорадаанда
Ырлап чоруур ырым угу —
Авам өөнгө кызыл тукту
Аскан хүнден эгелээн боор.
1944, октябрь 15, Кызыл.

Амыдыралга йөрээл

Ада дээрний адаан орта
Ава черний кырын ээлээн
Амыдырал бодаралын
Авыралдыг бурган чаяар.

Ажы-төлдү хүлүмзүртүп,
Аякка сүт хөлбеңнезин.
Аржаан суглар эриин долуп,
Алдын чечек черни шыпсын.

Аккан дерден шыгып, хөөгүп
Арбай, тараа бажын тыртсын.
Азар дээрний бурганнары
Айыыл-халап болдурбазын!

Артык сеткил, адааргалдар
Аравыска турбас болзун,
Акы-дуңма найыралы
Ай, хүн болуп чырып турзун!

Мария КҮЖҮГЕТ

Дуруяа

Эрте чазын
Эдип келген дуруяа
Эпчок чүве
Сеткилимге оттурбаан.
Чараш болгаш
Чаа чүүлдүң эгезин
Сагыжымга
Чаяаган дег болду чоп.

Оңа берген
Олбук ышкаш дээрлеп
Орай күзүн
Ойлап чанган дуруяа
Уруг-ла мээң
Уян-чымчак сеткилим
Удазын дег
Ужуун үзе сокканзыг.

Сен-не эвес

Ырым дыңнааш,
Ынча дыка уярава.
Ыяңгылыг
Ырым сеңээ сөңневедим.
Сеткил-хөөннү
Сергедиптер, хөгледиптер
Сенден өске
Черле улус чок-ла эвес.

Ыым дыңнааш,
Ынча дыка кээрге.
Муңгак хөңнүм
Буруузун сээ шамнавадым.

Бууккан сеткил
Муңчулуундан адырыптар
Ачы чүгле
Албан сенде турар эвес.

Шүлүүм номчааш,
Чүрээң хөлзеп, девидеве.
Ырда маадыр
Ыяавыла сен боор эвес.
Суузуннуг
Шүлүк бижиир «аарыымның»
Чылдагааны
Шыны херек, сен-не эвес.

* * *

Аравыста харылзаавыс — тиглиг шаажаң.
Азарганчыг эпчок черден буступ болур.
Шала оожум, эптиг, камныг болуулу деп,
Шагдан тура чагып, дилеп пат-ла болдум.

Чамдыкта соок, бирде изиг кудуп кээрге,
Шаажаңның тии чоорту улай бар-ла чыдар.
Ханылажып, ынакшыжып, чурттаар байтык
Харылзаавыс канчап баржык? Ол-ла-дыр ам.

Тиглиг шаажаң — харылзаавыс буступ калган.
Дилеп-сурап, чаннырга-даа, эптеттинмес.
Чуртталга деп өргээ чоогу хажыы черниң
Чуунду төгер богундува чоруй барган...

* * *

Каржып эрткен чорумал бооп
Каш-даа удаа таварыштың.
Карактарың дестирзинзе-даа,
Ханныг чүрээң канчаар согар ийик?

Хайым чоннуң чоон оруунга
Каш-даа катап ужурашчык бис.
Көрбээн кижиге өттүнзүңзе-даа,
Көс дег хөрээң канчаар хөлзээр ийик?

Куулар Черлиг-оол

Кара-Дагда кышкы хыраа

Алдан-Маадырларның 125 чыл оюнга

I

Өгбелерим амы-тыны
өлүг чаңгы болу берген
Кара-Дагны дүне када
халдып эртпес, сестир чордум.

Бир-ле кижиге хөөмейи
дидиренчиг дыңналып кээр.
Бирде-бирде бодаарымга,
дириг кижиге олурган дег.

Байның бажын алган эвес,
маадырның бажын аскан,
кеземчениң хемчээ дедир
кээргелдин оду болган.

Човулаңның ыы-сыызы
чоннуң өжээн-кылыы-биле
Эдер-Куйга шуурганның
«эзеңгизин» дыңзыдыпкан.

«О-о-й-о-ң, каргыраамның
хостуг үнүн делгемчиткен,
ооругнуң шапкын суунга
Хоор-Дайны девиржиткен»

II

Совет үе. Буурул Казан
Чыргал-оолдун салым-чолун
солаңгылыг хөгжүм-биле
чырыткылаан чалыы назын.

Алдан-Маадыр поэмазын
аңаа ол сиилбип кылган.
Дерзиилерге удур ырны
дээрлерже ужудупкан.

Ону дыңнаан хүнүмден бээр
оол соруум улам киткээн,
Кара-Дагны дүне када
халдып эртер апарган мен.

Кедээр дагга бүлүреш дээр
кээргенчиг авам кыштаа.
Хемчик хемниң дожу болза,
херелдиг ай чырытты дээр.

Өгбелерим амы-тыны
өрү дээрде Сүлде-Сылдыс
Ону дүне чинчиленген
Оргу-Шөлдүн хыраа хары.

III

Кызыл-думчук алгырышкан
кожагарда соок дыңзаан.
Кыраан шинчи кирбээн акым
кожай адын ам-даа салбаан.

Ачавыстың кыштаанда ол
хөлестенип шөлээн орар.
Аъды дүне пашта сула
көдүреди дайнап хонар.

Өгбелерим хостуг үнү
өрү дээрде хамнаарак дег,
коңгулдуурнуң үнү-биле
кожагарда кыңгырай-дыр.

Чүгле оордан тайбың болза,
бистиң Тыва магалыг-дыр.
Чүгле арага ишпес болза,
бис байып, көвүдээр бис.

Өгбелерим арыг нүүрүн
өре-ширээ бораваан мен.
Бурун чаңын ажыл-биле
булук дошка кыстырбаан мен.
24-25-11.2003.

Дүнеки Кара-Хөл

Дүнеки дээрнийң сылдызы
Кара-Хөл дүвүнде чайыннаан.
Дүлгээзин мени тегерээн,
караам чоп шинмес апардым.
Кара-Хөл — тойлу шил,
кайда-даа сылдыстар.

Салгын чок агаар арыгда
шөлээн-не базып чордум, ой.
Чанымга канчап келдин сен,
сөөгүм чоп ыглап саргыды.
Кара-Хөл — уян хөл —
караанда — сылдыстар.

Балыкка сылдап кежээнийң
эрикке келир апардым.
Байгы сагышта уруг сен,
эрээге алзып тендим.
Кара-Хөл арыг суу —
караамга — сылдыстар.

Айдыңда сайны сайлыктап,
чалгыгга ойнаалы, кел даан.
Аныяк уруг, дүжүмге
чаңгыс сен эстип кирген сен.
Кара-Хөл кылаң суу —
караамда — сылдыстар.

Дүнеки айдың чалгыглар
дүлгээзин өпейлеп хонар боор.
Дүжүмде чүгле уруг сен,
дүгдээшкин манаан уярал.
Кара-Хөл — уян хөл
кайда сен, ынакшыл?
20.06.07., 17.07.08.

Шоома ДАРЖАЙ

Тайбың херек

Сугларывыс арыг, кылаң,
Шулурткайнып агып батсын,
Шулуңнашкан чаштарывыс
Шурап, давып турзун дизе,
Тайбың херек, тайбың херек —
Дайын-чааның херээ-даа чок.

Кааң дээрге кажан-кезээ
Кара булут диргелбезин.
Хайыралыг авамайның
Карак чажы төгүлбезин.
Тайбың херек, тайбың херек —
Дайын-чааның херээ-даа чок.

Чырык черге күзелиң чүл,
Шынын сөглөп көрөм дизе,
Кырган, чалыы — кым-даа болза,
Кыска, тода харыылап бээр:
— Тайбың херек, тайбың херек —
Дайын-чааның херээ-даа чок.

* * *

Адырам, адырам, адырам!
Алдыы шыкта малдарны хараалам.
Аалывыс баарында тейге бис
Аян ырдан ырлап каап, ораалам.

Бараалам, бараалам, бараалам.
Бараандан харап каап, ораалам.
Сеткилдер шагдакы дүүрелин
Чеже соп, хөөрежил ораалам.

Халдып ор, эргимим. Халдып ор!
Кара даглар белдиринге доктаава.
Хайыралыг эжим сени манаан боор,
Караңнады халдып ор, доктаава!

* * *

Аъттарывыс баглаашта манап тур,
Ам-на че, мунупкаш хаптаалам.
Шак дуу ол дагларны ажаалам,
Сарыг узун ховуга чаржыылам.

Бараалам, чоруулам, шымда-ла!
Бычым салгын хадый каап, үдезин.
Калбак делгем хемивис эриинге
Халдып четкеш, эштип ап көрээлем!

* * *

Чаваа аъттар доруксун, семирзин.
Саян-таңды эргиир өйде күш херек.
Самнап-девип ойнап аал, хүрежиил,
Сагыш хандыр аргалардан билип аал.

Девиилем, девиилеп, дүргеде!
Дериттир хүрежил, ойнаалам!
Аваангыр күжүвүс шенежил,

Аясты октаарын бодаалам.

Делегейни дээскиндир бодаалам!
Тергиидекчи күштерни көрээлем.
Аяска ушкашкаш, чоруулам,
Азияга тергииннер болуулам!

Үштээн одуруглар

* * *

Кара дүннүң уйгу келбес узунун, аа!..
Хаттың меңээ чүнү оштап турар ол чоор?
Кара-сагыш хойлааннарның өжү чоор бе.

* * *

Эзир даглар эргий ужар.
Эрте берген чалыы назын
Эрес чаңың сагындырар.

* * *

Сүвүр сыннар бизеңнери
Шуурган хаттан улуур ыйнаан.
Чүрек ыызын кым-даа билбес.

* * *

Кыс кижиги үнүн черле бедитпес дээр.
Күске черле даалыктавас амытан дээр.
Кежээ кижиги ижин черле төндүрбес дээр.

* * *

Час-даа дүжер,
Чаъс-даа чаап кээр.
Чалыы назын кырыыр.

Дөрттээн одуруглар

* * *

Ынакшылды ханы билгеш, ырлапкан мен,
Ынчалза-даа чүрээм ыстаар кандаай чүвөл?

Сеткилимни кара күштер аспактаанзыг,
Сергек чаңым бүргег дүн-не, кандаай чүвөл?

***

Кажар, чашпаа кижилерни эскерерге,
Хамның кургаг дүңгүрү-ле эткен ояр.
Оптуг сөзүн от-көс дег чайып-чайып,
Олар сени куруг сотка олуртуп каар.

* * *

Өөрүшкүм, кударалым мени кагбас, кады чорлар.
Өөрлерим үдеп тургаш, кудараан мен.
Өңнүүм аалдап чедип келген, өөрээн мен.
Өскүс эжин олар кагбаан, деткип чорлар.

Маады БОЛАТ

Ындын ырым бадырыптайн

Карак четпес делгем ховаа маңы киткээр
Кара-Борам девиржий-дир.
Чүгле сен дээш, эргим сарыым, күштүг далаш
Чүрээм согуу тиккилей-дир.

Тыва кижиге шагдан тура аъттан дүшпес,
Дыңгылдайлап челзип оар.
Сүрлүг өгбөм чаңчыл-сүзүүн утпайн-кагбайн,
Чүгөн-суглук кыңгырадыйн.

Карак четпес делгем хову чыыра тыртып,
Халып олур, Кара-Борам.
Ынак сарыым манаан уунче кезе көрүп,
Ындын ырым бадырыптайн.

Нина ЭРТИНЕ

* * *

Он тос чүс чыл өзү кара бир-ле хүнү
Оруум доскан четкер-биле дөмөй болган.

Карак чивеш аразында өртемчейден,
Хайыралыг назынымдан чарар часкан.

Четки, дузаан кокпам доза салыптар дээш,
Четтикпейн соомдан сүрүп, карак салбайн,
Чээрби чүс чыл кара хүнү бир-ле катап
Четкер-биле мени кедээн ышкаш болган.

Алдыы оран шулбузунче аппаар дээштин,
Аргамчызын эжип чадаан ышкаш-даа дег.
Азы дээрде Чеди-Хаанче чөлээштептер
Агаар-бойдус илбизин тып, хуулган-даа дег.

Кударалым аяны

Күскү кургаг хөпээн сиген аразынга
Кудуранчыг бодалдарга алзывыткан
Караңгыга куспактаткан ыржым өттүр
Карам сени чоктаан чүрээм ыстап чүзүл?

Кагыдып кээр чеди айның изиг хүнде
Кадыыр шалып, дериң чодуп, сиген кезер
Түлүк ижик үезиниң шак бо оймаа
Дүшке кирер, сорунзалаар ужуру чүл?

Аьдың бажы чалыы шааңда хоя берген
Амырагым сени чүге дилээрим ол?
Алдын сарыг хорагайлыг шак бо аяң
Аныяк шет кылдыр сени хуулдурган бе?

Сеткил-хөңнүм куу кужу хунук ырлап,
Чечен шүлүк ширтээн сырып, сиилбиир дээн бе?
Дакпыш хөрээм өйүп чоруур бодалдарым
Дадаазынның доңун чежер дээни ол бе?

Эрте күзүн маңган куу куш ыы-сыылыг
Эргимимни чалгынынга аппарганын

Эскериксеп, биликсевес муңгак хөңнүм
Эртен база мени аппаар чадавас-тыр.

Сактып чор мен

Сеткилимниң ханызында саргып арткан
Сээң чагыың ам-даа утпайн сактып чор мен.
«Өскении-даа апарзыңза, кады чораан
Өлчей-чолдуг чылдарывыс утпайн көр...»

Дамырактың кылаң суунга чуруттунган
Талдыг эрик карактарга көстүп кээр-дир.
Эрээн-шокар чечектерни чажыңга өрүп
Эргеледип чораанымны сактып чор мен.

Куюм чүрээм ынакшылдан хөрлээленип,
Кударалдыг өске кыска бердинипкен
Эң-не эргим тоолум ышкаш ынаам сени
Эргеледип, сактып, чоктап, ыстап чор мен.

Маадыр-оол ДАНЗЫН

Ыдык черим

Тыва черге төрээн болгаш,
Тыныжым-даа ында сиңген,
Тыва чондан уктуг болгаш,
Тыным ында шуут тудуш.

Тыва болуп чаяаттынган
Дыка улуг өөрүшкүм,
Тыва кижиге төлү болган
Дыка бедик чоргааралым.
Чүрээм тудуш Тыва черим,
Чүгө деңнеп, мактаныр мен?
Чечен сөстүг болбаанымны
Чектеп ханмас кижиге-дир мен.

Аалчыларга көөргеттинип,
— Азий диптиң төвү-дүр — деп,
Аажок бедик тураскаалды
Адааргадып көргүскей мен.

— Делгем Сибирь кежир аккан,
Дендии улуг Улуг-Хемим
Эге бажын моон алган,
Эскерип көр, өңнүк — дээр мен.

— Мөңгө чыдар меңгилерлиг
Мөңгүн-Тайга сирти бо — дээш,
Туранымны холдарынга
Тутсуп бергеш, көргүскей мен.

Азбестиг, кобальтылыг,
Ак-Довурак, Хову-Аксы,
Кызыл дустуг Дус-Даг канчап
Кыдыын орта чыдып каар деп...

Чыккылама соок кыштыг,
Шыдаттынмас изиг чайлыг,
Ындыг оран чырык черде
Ылап черле ховар-ла боор...

Ажыл-ижим, өөредилгем
Аайы-биле бөмбүрзектиң
Артыы чарыы, мурнуу чарыы
Аргывааным чурттар ховар...

Кандыг онза ораннарны
Караам-биле көрбедим дээр!
Ынчалза-даа хирним тудуш
Ыдык черим — чүгле Тыва.

Үделге сөс

Бо автор дээди эртемниг башкы кижиге. Шанчыгга ажылдап тургаш, меңээ шүлүк кыдыраажы эккеп каан. Ийи-даа чыл чеде берди. Чай алынмаан, хол четпейн турган. Чоокта чаа душ болуп холумга туттунуп келди. Папкада чүс-чүс саазыннар аразынга азып чораан чогаалдары дээш авторумдан мырыңай човаар апарган мен. Чүве үнгү дег кижиге чаңгыс катап дузалаар кижиге мен. Эдип-чазап, хоюглап бээр. Ылап-ла сундулуг кижиге болза, ону сайгарып чорааш, бодунуң кокпазын тыва бээр.

Саглаңмааның бир шүлүүнүң эге хевири бо-дур:

* * *

Чадыр өггө шыгжап чораан ынакшылым
чажырып-даа шыдавадым, эргим эжим.
Ыры-шүлүүм, сеткил-чүрээм хөөрөп үнгөш,
ырак бедик өнчү-сүзүүм хүннеш диди.

Ынчалза-даа сеткилимде чырып чайнаан
ынакшылдың чечектерин шывадаптың.
Чалгып дажаан үер хем дег ынакшылым
чаңгыс меңээ чурттап чорзун, хорадава.

Шүлүктүң одуругларының аразындан «Чадыр өггө шыгжап чораан...» деп эге одуруг мээң кичээңгейимни хаара туду берди. Кым-даа шоолуг ажыглап көрбээн чаа метафора! Чаңгыс бо тывызык одуругдан туттунуп алгаш, бо хензиг чогаалыңны эде-хере хоюглай кааптым, кызым. Авторнуң эргезинге эмин эртер киржипкен дээш, хомудай бербес-ле боор сен. Хөй-ле өске кижилерниң чогаалдарыңга «таңмаланып» калган сөстөрниң адаан карартыр шыйып кагдым, сайгарып, деңнеп көр даан.

* * *

Чадыр өггө шыгжап чораан ынакшылым
ажыдар дээш, дидинмедим, күжүр эжим,
Чажым адаа кара башка элей бээр деп,
ам-даа болза, идегелим ышкынмаан мен.
Чалгып дажаан үер хем дег сеткилимге
аайлаштыр харыы тудар хүннүң бар бе?

Шагжаң хөрек, сускаан чечек кадары дег,
азып-тенип, чадыр өггө чеже манаар...

Шагжаң хөрек, сускаан чечек кадары дег, — чаңгыс бо сеңээ арга-сүмө кылдыр бергеним деңнелге ук чогаалдың уян хөөнүн элээн ханылаткан деп билзе чогуур.

Шүлүктүң аялгазын (ритмин) ыяк кылып каан чордуң. Кыдырааштың эң эгезинде дөрт слогтуг шүлүкке бодаарга. Ара-аразында кандай ритмнер (чижээ № 8) база бар. Мен болза бо чазалгалар киирген кыдыраашты черле октавас мен. Сергей Бүрбүнүң холунуң үжүүн ыдыктап алгаш, архивимде ам-даа шыгжап чоруур мен. Чамдык авторлар кижиге көрүп орда-ла, октаптар боор чорду. Ам бир келгеш, кызыл-даа, кара-даа будуктар-биле эдилгелерни көрүп, сайгарып чоруур кылдыр кыдыраажыңарны эгидер мен, ап алыр сен, Саглаңмаа Климовна.

*Хүндүткел-биле редактор Черлиг-оол Куулар
16-18.06.2008 Кызыл.*

Саглаңмаа ХОМУШКУ,
Ак-Туруг школазының башкызы.

Чааскаан эвес...

Күскү бүрү кадып турда,
хүрең чечек тоглап турда,
кадыр даглар ажып чорааш,
кара чаңгыс сеңээ душтум.

Кышкы ак хар чаап турда,
кымдан артык ынакшыдым.
Ээн чораан чаш делегейимни
ээлеп апкан ышкаш болдуң.

Часкы хөөлбек чайнап турда,
чагааң алгаш, өрү шурап,
чааскаан эвес, эштиг болур
кежиим алгап, сүзүгледим.

* * *

Даглар, хемнер, сылдыс-хөлдер,
талыгырже мени кый деп аппаадыңар!
Куштар, аңнар, чер, дээр, өршээ,
хуулгаазын күштү меңээ хайырлаңар.

Чүгле чаңгыс ынакшылым
чүгү, хүнү кайда чүвөл, төлгечилер?
Кежик уткуй шапкын хемче
кеже бээрин дузалаңар, хемечилер!

Ийи одуруг шүлүктөр

* * *

Доозуналган бодалдар —
довуракта харлар.

* * *

Имистелген өске одаг
ийи биске чылыг бээр бе?

* * *

Ынакшаан чүрекей —
ыглаксанчыг манаашкын.

Кыстың чоргааралы

Чоруй бар даан,
чоор деп мен, чанныр эвес.
Чонум кончуг,
авам кончуг, ажырбас мен.

Ынакшылды үнелевээн
шоруң ыйнаан.
Ыглавас мен,
чолум-үүлем бурган билир.

Дегут ДЕМЧИК

Шартак ай

Борбак, улуг долу Айже
Вова үр-ле кайгап-кайгап;
— Боова-боорзак хөйнү чиирге,
Бо Ай ышкаш шартак апаар.
Чемненирин моон соңгаар
Шеглээр-дир - дээш, иштин суйбаан.

Кым-даа мактаар.

Айбылаарга, чажам дивес,
Ада-иез дузалажыр
Сава-саңга чуй шаапкаш,
Садыг халааш барааннаар.

Ындыг оолдар - кежээпейлер,
Ындыгларны кым-даа мактаар.

Идик-хевин хирлендирбес,
Эде-хере тыртып чоруур.
Кады ойнаан өөрү-биле
Каткы-хөглүг, найыралдыг

Ындыг оолдар - чазыылдыглар,
Ындыгларны кым-даа мактаар.

Дииспейим.

Эртен эрте туруп келгеш,
Ээзи меңээ өгөнгилээш,
«Мыяоң, чем!» деп диленир
Мыкыр ак дииспейим.

Аяанга сүт кудуп бээрге,
Амдананып ижип аар.
Күске тудуп шураанда,
Кушталы бээр, дииспейим.

Шеңне САТ
Туран, школа 2.

Сайзыра-ла, Туран хоорай

Өөк биле Бии-Хемниң
Өөрлөшкен белдиринде
Каас-чараш сесерликтиг
Кайгамчыктыг Туран хоорай.

Дөрт-ле чүктен чону чыглыр,
Дөрбелчин ак бажыңнарлыг,
Төре-салгал аралашкан
Төөгүлүг Туран хоорай.

Аай-дедир аргыжарда,
Асфальтылаан кудумчулуг.
Арат-чонун таныштырган
Алдарлыг-ла Туран хоорай.

Саян, Таңды сыннарының
Салгынынга өпейледип,
Салым-чолуң ам-даа бедик
Сайзыра-ла, Туран хоорай.

Шагаа

Башкы сүттүң тарагы дээш
Барык шупту делгеттинген

Сегел салы агаргылаан
сезен харлыг ийи кырган
«Шыяан ам» дээш тоолдай берди.

Куулар Черлиг-оол

«Дар-рха!»

(Чечен чугаа)

Чаңгыс дойду азырап турган бис. Өске улустуң куштары дег, өттүнчек, «ааспырак-даа» эвес, кайгамчык томаанныг куш.

Бичии уруувус:

— Чаңгыс попугайга чалгааранчыг-дыр. Сарбашкындан немей азырап аалам, авай — деп, ээрежиپ туруп берген.

— О, хайт, ол чүвең бо оранда кайда боор — деп чөгендим.

— Ол чүү дээриң ол «Зоосадыгда» ийи сарбашкын садып турар, дүүн көрдүм. Че, даан, авай, мен өзүп келгеш, зоолог эртемден болуксап тур мен. Сарбашкынныг апарзымза, чүгле «бешке» өөренир мен — деп, уруум сымыраны аарак мени көгүдүп эгеледи.

— Бичии хаваң, диизиң! Оларның даргазы Дойдуң. Диизиң аяк-шунак бузар, өдер... — деп изигленип-ле үндүм.

— Оларга дарга херек чүве-дир дийин. Чүгле сарбашкын боларны дужаап шыдаар — деп, Орланым бо ыйнаан. — «Амытаннар делегейи» деп дамчыдылгандан көрдүм.

— Ындыг болза, «Зоосадыгга» ынчаш баар бис — дидим.

— Өртээ чүдек улуг, чүгле оон кортпас сен. Ма мону немеп аар сен — дээш, уруум 2000 рубль берди.

— Мону кайыын ап алдың?

— Школага чем сатпайн, бир чыл чыып келдим. Кино, концерт көрбейн, ол акшамның чамдыызы-биле амытаннар дугайында номнар садып ап турдум.

— Ам кайы хире немээр мен, уруум? — деп Орланмааның аайынга кирбес аргам чок апарган.

— База ийи муң. Чаңгыс сарбашкын чалгаарап өлүп каар. Ийини алыр бис. Бирээзин мен садар, бирээзин сен — деп, уруум дыка шыңгыы апарды.

Ол «зоосадыгга» кире бээримге, ана, Африкада келген ышкаш апарган мен. Фондан суу шорулаан, кулузуннар хатта чүве дег «ыглашкан», бананнар бажында сарбашкыннар самнаан...Саасканнар, дойдулар чыжыраан, бир-ле джунгли! Мында үннер дээрге — улуг аң хөгжүмү, куштарның өң-чүзүнү — алдын-сарала!

Ие ол аразында сеткил-чүрээм чажыгып келгеш, дөрт муң рубльди садыгжыга суна каапканымны безин билбейн барган мен.

Ийи сарбашкын немежип келген соонда, бистиң ыдывыс, диизивис амыр көрбөс апарган. Ырланыр, чокшур. Дойду ында чаргыраан — диңмиттиг-ле чүве!

— Дарга соңуп албас болза, хоржок-тур, авай. Ачам болардан корткаш, давлением көдүрлүп тур дээш, эмчилеп чоруй барды — деп, Орланмаа санал киирди.

Бистиң чугаавысты билген-даа ышкаш, амытаннар шупту чанывыска чыгып келдилер.

— Дар-р-ха, дар-р-ха! — деп Дойду алгырды. Хуана деп сарбашкын холун көдүрүп, өөрүп-хөглөп стол кырынче үнө халааш, өпөш-апаш кылдыр самнаан, чүү-даа медээжок.

— Бо даргалаксап турар-дыр аа, авай — деп, «эртемденим» эндевейн-дир.

— Ындыг болза, даргалазын! — дээш, Хуананың холун өрү көдүрүп, чугааладым.

Дойду оргаш:

— Дар-р-ха! — деп дыка ыткыр алгыра каапты.

Хуананың оглу та кайыын тып алганы ол, кымчы эккеп, чаа Даргага сунду.

Дойдунуң чугаазы хөнү берген, слогтап-даа турбайн:

— Даррха! — деп, аянныы сүргей эдип ор. Дарганың кол чепсээн танып алыңар деп сөглөп оран ышкаш болду ийин.

Хуана ол хүнден эгелээш, эргезин ажыглап эгелээн. Дииспей элезин манап чадааш, өдээн манза кырынга салыпкан болза, кымчы даажы сыгыра кааптар. Ол балконче сыйт-ла дээр. Хава

кухняга кээп быттаны берген болза, Хуана ону чызырт-ла кылыр. Бодунче удур ырланы берзе, хаваның шорuzu — штраф согуг оон-даа кончуг, ооң мойнун орта орааштыр бериптер. Хуананы диис часкаптар дээш, чаңгыс-даа чадап каан. Ооң кашпагайы — дуу-ла дүндүкте ужугуп турар. Ынчап тура, ол бистиң бажыңның эң дошкун хааны апарган. Ачавыстың кадыы экижээн, үргүлчү каттырып, Дойдуну өттүнүп «Даррха» деп алгыра кааптарга, каржы дииспей, хава ыт домаарый-ла бээр. Сарбашкын-сайыттың секретары Дойду хоптап турда, амыр-ла.

Бир-ле катап Орланмаа онаалга күүсетпейн, «ийи» апкан. Дойду ону та канчап билип каапканы ол ийик: «И-йи — Ор-ла-на!» — деп, кыжыраан орган.

Хуана ооң ужазынче кымчы-биле чырс-ла кылган. Ажыырын чүү дээр! Аарышкылыын...

Орланмаа ону кымга-даа ыыттавайн, эрттирип каан.

Бодунуң садып алган даргазынга чагыртыр апаар...

Ульяна МОНГУШ

Бичии эмчи

Бешки классчы Ай-Кыс амырап хүнзээн. Төрүттүнген хүнүнде чаңгыс класста өөренип турар эш-өөрү-биле «Арлекиния» кафезинге хөглөп хүнзээнинден аңгыда, Ай-Кыстың төрөлдериңиң бажыңыга чыгып келгени улуг кижилерниң йөрээл сөстери — бо бүгү ооң ада-иезиниң уруунга белеткеп берген белээ шээй.

Оон аңгыда авазы, ачазы белек дугайында шагдан тура сүмележип келгеннер. Уруунуң күзелин төрүттүнген хүнүнде бүдүрер дээш, албан-биле Абакан хоорайдан дириг белек эккелгеннер.

Чаңчыл езугаар торт кырында хып турган лааларны өжүр үрүптери билек, ачазы улуг корзинка кирип олурган. Ооң иштинде карактары кылаңнаар, ак шокар амытан шимчеп чыткан. Ай-Кыс алгы-кышкы-биле сегирип алгаш:

— Долматинец!!!- дээн соонда, улус оон-моон үглей-ле бергеннер.

«Хөөкүйнү», «Аа, богда чаш деп чүвезин», «Хаа, шокарының чаражын», «Ой, корткаш ичелеп аап-тыр» дээш, хүлүрежип-ле эгелээннер. Холдан холче дамчаан сирилээн ытчыгаштың

кортканы сүргей, шынап-ла, суук чүүл бичии болгаш, төктүп каап турар болган.

Ол хүнден эгелээш өг-бүледе немежип келген ытты Долли деп адап алганнар. Доллиниң үс-биле чаап каан хөмчүгөш дег думчуун Ай-кыс чүүден артык чаптаар, оозун бодунуң хаайынга үстүрүп алгаш:

— Нью-нью, нью-нью, багай сидиң чүвемни — деп чассыт-кылаар.

Мойнунда чинчи кедирип каан Доллиниң ээзинге ынаа кончуг, Ай-Кыс ном номчуп орар болза, буттарының адаанга чыдып аар. Оозу хостуг алаарга, эндевес, артында-ла хойнунче шурай бээр. Чай кадында уругнуң чаактарын чылгай кааптар. Долли хөгжүмгө сундулуг ыт болган. Ай-Кыс пианинога оожум ойнай бээрге, ыды аялга аайы-биле улаан-даа ышкаш бадыра бээр, а кажан ыыткыр аккордтар дыңналы бээрге, бар шаа-биле ээрип эгелээр.

Уругнуң ада-иези сидии дырылаар ытчыгашты ветеринар эмчиге көргүзөргө, ындыг аарыг эмнеттинмес боорун тайылбыр-лааш, эрте дээр адырлып аарын сүмелзэн.

Ай-Кыс улуг улустуң чугаазының ужурун билип каапкаш, чүгле чаңгыс домак чугаалаан:

— Мээң ыдымга бичии өпояларга кедирер памперс херек...

Ындыг амыр сагыш ышкаш чүве кайда боор, канчаар-даа эптештир памперс кедирип каарга, үзе ызыргаш октаптар. Ыт улгаткан тудум бажың иштинге чиктиг чыт тыптып эгелзэн. Доллини кудумчуга агаарлаткаш кирип эккээрге, бичии када анаа ышкаш боор, оон база-ла ында-мында «чурум үреп каан» истер көстүп кээр. Өгнүң эр ээзи шыдашпайн хыйланып, алгыра бээрге, Долли буруузунган ышкаш, чадып каан пөзүнүң кырынга Ай-Кыс келгиге чыдар. Бичии ээзи кирип кээрге, авазын манаан төл дег, ооң сумказында-ла баар. Думчуктарын үстүржүпкеш, бирээзи ырлавышаан чугааланырга, бирээзи кудуруун чайып эгелээр. Ыттың адаанга клеенка кырындан чадар пөстөрүн бичии уруг чуп-ла, солуп-ла, чадып-ла турар.

Өггө кирген аалчылар магадап ханмас: улусче огланып, бут адаанга ораажып турбас, бажың иштиниң каасталгазы ышкаш чараш ыт чытса-ла чыдар, чытса-ла чыдар. Доллиниң топтук

карактарының хөлүгүрүн, ооң Ай-Кысты манап чыдар шыдамын кым-даа билбес...

* * *

Доллиниң ийи харлапкан чылында Ай-Кыс бичии дуңмалыг апарган. Ооң авазынга дузалажыры дам барган. Чаш дуңмазынче чардыгар дээш, Ай-Кыс ыдының дугайында уттуптар апарган.

Бир эртен Ай-Кыс көөргө, Долли компютериниң улап каан дузактарын үзе хемирип каапкан болган. Хомудаан уруг ыглаар чазып, ачазынга хоптанган:

— Ачай, реферат бижиир үем эвээш. Доллини караңгы үгекче суп каар-дыр!

— Кижиниң эң чоок өңнүү куруг черге хора чедирбес чоор. Боданып көрем, кызым, чүгө Доллини хомудадыпканың ол?

— Та, авамның дүүн кургадып каан дуңмамның чөргектерин дүжүр соккулап каапкан-дыр дээш хорадап турар боорга, Доллини кончуптум.

— Ыдың-биле сөөлгү үеде чоп концерт көргүспейн бардыңар?

— Ачай, билип кааптым, даштыгаа Долли-биле ойнаарым ол — дээш, уруг бурт-сарт кеттинипкеш үнө бээрге, ыды соондан караш дээн.

Ай-Кыс школадан келгеш, Долли-биле кады кежээни өттүр «ырлашканнар». Удуурунун мурнунда ыдының дөжээн кургаглап каар дээш, Ай-Кыс белиңнээнинден олура дүшкен. Авазы дааш-шимээн дыңнааш, кухнядан бо маңнап келген. Ачазы телевизорун өжүрүп кааш, таваар коридорже үнүп кээрге, Ай-Кыс шала кырында ыдын кужактап алган орган. Ооң карактарындан баткан чаштарны Долли кургадыр чылгаарга, төнчү чок бадып-ла, бадып-ла турган.

— Ачай, Авай! Доллиниң чөргектери кургаг! Дыңнап тур силер бе, кургаг аан!

Ам-на ада-иези оңгарлып келгеш, чүвениң ужурун билип кааннар:

— Сээң шыдамыңдан, сээң ынакшылыңдан ыдың экирий берген-дир, кызым. Бичии эмчивис, бис шупту сеңээ дыка ынак-тыр бис.

Эзоптуң баснялары

Коңгулуурлуг моортай

Моортай дээрзи күскелерге амыр-дыш бербестеп, хүннүң-не оларның ийи-бирин тудуп чип туруп берген иргин. Күскелер «Моон соңгаар канчап чурттаар бис?» дижиپ, улуг шуулган кылып, дугуржуп турлар эвеспе. Та кажанга чедир сүмележиپ келген чүве, орта түңнел үндүрүп чадааш, тарап чанар дижип турда, бир күске тургаш:

— Мен моортайдан канчаар камгаланырын билир мен. Кажан ол бисче кеденгирлеп, чоокшулап олурда, эскербес-тир бис, ынчангаш ооң аксынче бодувус-ла кире маңнажы бергилээр бис. Моортайның мойнунга коңгулуур кедирип кагзывысса, ооң чоокшулап олурарын ырактан-на дыңнап кааш, чаштынып четтигиптер бис, ол-ла-дыр — деп менээргенип-тир.

— Ындыг болза, магалыг-ла чүве-дир ийин — деп, кырган күске чөгенип чугаалаан. — Чүнүң-даа мурнунда баштай ол коңгулуурну коргунчуг моортайның мойнунче кедирер дидим эреспей херек-тир. Бажың шын ажылдаткан-дыр сен, эр хей! А ам халааш, бодуң ол коңгулууруң дайзынывыска кедирер-ле бооп-тур сен, ынчан сеңээ четтиргенивисти илередир бис.

Сарбашкын

Бир-ле черге сарбашкын чурттап чораан. Ол ийи оолдуг турган. Оларның бирээзинге аажок ынак, а өскезинге арай хөңнү чок, мындыг.

Бир-ле катап Сарбашкынны улус сывыртай берген. Ол ынак оглун куспактапкаш, бирээзин каапкаш, дезипкен. Хостурган хөөкүй оглун улус эскербейн, маңнажып эрте бергилээн. Оозу чудук адаанга ыйт чок хоруй берген. А демги ава Сарбашкын ыяштар дамчып бар чорааш, ынак оглунуң чөвзэн будукка билбейн үстүрер орта, оозу бурганнай берип-тир.

Улус чоруй барганда, хөңнү чок оглун дилээш тыппаан, кара чааскаан арткан дээр.

Языты-Мелегей болгаш Эзир

Языты-Мелегей ону ужуп өөредип каарын Эзирден дилээр турган. Демгизи оозунуң мелегейин кайгаан. Эзир ол бүгү болдунмас херек-тир дээрзин тайылбырлап турда-ла, Языты-Мелегей каш катап ээрежип туруп бээр орта, ону теп алгаш, куш ужар бедиктен салып бадырыпкан иргин.

Күжүр Языты-Мелегей ол-ла баткаш, бизең хаяларга чылча дүшкеш, өлүп каап-тыр.

Моортай биле дагаалар

Бир-ле катап моортай куштар коданында дагаалар аараан дугайында дыңнай тыртып каан. Дегийт эмчи бооп хуулуп алгаш, дериг-херекселдерин колдуктапкаш, олче углапкан иргин.

Эргинден кирер-кирбес чорааш-ла, дагааларның кадыкшыл байдалын айтырган. Олары тургаш: «Сен-не бо чоокка турбас болзуңза, тергиин эки боор ийик» деп харыылааннар.

Кедергей эки бооп көстүксезе-даа, солуу-сакпай кижилерни улус баштай көргөш-ле, эндевес.

Дең өзээ

Ат-алдар болгаш амыдыралчы чедишкиннер кижии амытанның карактарын халыптавазын: кандыг-даа хүндү, алдар мөңгези-биле ооңуу болбас!

Деңниң өзээ хөлбең үстү кустуктур чооглап алгаш, хүнден-даа артык чырыкты мен берип тур мен деп мактанып олургаш, бак чаяанныг чүвези ийик, чорумал салгынның эзининге өжүп каап-тыр. Бир кижии катап ону кыпсып тура, чагаан: чулчурувайн, чырып-ла турганың дээр-дир, күжүрүм, чырыткыларның чайырын хөмүрертип шыдавас-даа сен.

Кадай биле дагаа

Бир дулгуяк кадайның дагаазы хүннүң-не чаңгыс чуурга төрүүр турган. Эки чемгерер болзумза, дагаам хүнде-ле ийини чуургалаар апаар чадавас деп бодап келгеш, кадай-даа оозун өй-хемчээл чокка чемгерип эгелээн. Ынчаар орта, дагаажыгаш эртир семирээш, төрүвестей берген.

Чамдык улус хөй орулга алыр деп чазыйлааш, бодунда бар чүүлдерни чидирип алырлар.

Огородчу

Огородчу ногааларын суггарып, кидин-түлүк ажылдап турда, бир кижин келгеш айтырган: «Бок үнүштер чүгө кадык-шыырак, а тарымалдары чүгө кошкак, суларгай болур ирги?» Аңаа Огородчу мынчаар харыылаан дээр: «Чүгө дизе бок үнүштерге чер — ие, а өскелеринге — соңгу ие».

Ынчангаш ада-иелиг ажы-төлден соңгу-башкы ада-иениң ажы-төлү аңгы болур ужуру-даа ол.

Тараачын болгаш ооң оолдары

Тараачын назылап кырааш, бодунуң оолдарын тергиин ажылчыннар кылып каар бодай берген. Бир хүн оларын кый деп алгаш чугаалап-тыр: «Оолдарым, бо виноград дөстөриниң кайы-бирээзиниң дөзүндө эртинелер хөөп каан мен. Ол шагда-шагда болган чүве-дир ийин, уткан-дыр мен». Ашак бурганнай бээри билек, оолдары хүүректерин туткулапкаш, ол чоок-кавыны кижин базар чер чок кылдыр коптарып каапканнар. Чалгаа эрлер чүнү-даа тыппайн чаңгылап келзе-даа, чымчаттыңан виноград дөстери кажангызындан-даа хөй дүжүттү хайырлаан дижир.

Басняда чугаалап турары дег, күш-ажыл — алдын шыгжамыр-дыр.

Койгуннар биле пагалар

Койгуннар бир-ле хүн аянга чыгып кээп, олардан кортук амытаннар чок деп чувени медресеп билгештиң, хары угда шупту сугга дүжүп өлү бээр дээштиң, бир ээтпекке келгеннер. Оларның кылажының сөдүртүнчек даажын дыңнаан пагалар хөөлбектин эң ханызынче шымны бергеннер. Улуг койгун ону эскере тыртып кааш: «Көрүңер даан, бистен-даа кортукпайлар бар-дыр, ам муңгарап-деңгереп-даа канчаар бис» деп өөрүп алгырган иргин.

Чамдык кижилер өскелерниң качыгдалын көргөш, бодунуң човалаңын чазамыктап аар болгулар.

Пагалар

Чурттап турганы тулаазы соглу бээр орта, ийи пага сүмелешкеш, чаа турлаг дилеп салчыпканнар. Ынчап чорааш, бир кудукка кээп доктааганнар. Бирээзи тургаш, боданмайндаа: «Боже шурай берээли» деп санал киирген. Өскези аңаа удурланып: «Чурттай-ла берген дижик бис. Кудуктуң суу соглу берзе, оон канчап үнер бис, эш?» диген.

Бодал чокка эстедип чоруурларны бо басня кичээндирип турар.

Меңги Ооржак очулдурган.

Очулгалар

Борис КАЗЫРЫКПАЙ

Омар Хайям

(Араганы алгап чораан Омар Хайямның рубаирлериниң дугайында бодалдар, сураглыг одуругларны очулдурарының оралдажыышкыннары)

Омар Хайям. Делегейде сурагжаан персид-таджик поэзияның шылгараңгай мерген угаанның классиги, бодалчы шүлүкчү-философ, эртемден-математик, астролог Омар Хайям (1048-1123 ч.ч.) өлүм чок рубаилерни бижип, амыдыралдың бергелерин, каас-чаражын чүс-чүс чылдар бурунгаар алгап каапкан. Ооң сураглыг рубаилери — Ортаакы Азияның, чөөн чүк улузунуң база ниити кижиге төрөлгөтениниң кайгамчык үнелиг эртинези болган. Ол үнелиг кайгамчык эртинени кижиге бүрүзүнүң хүлээп көөрү, үнелээри, чүрөөн дамчыштыр эрттирери — аңгы-аңгы: кайгамчык уран-чечен, чыыра тыртып каан дег, чуртталга дугайында философчу бодалдарга улуг-даа, биче-даа кижилер тоомча чок артпас. Омар Хайямның уран-чечен рубаилери чүгле дөрт-ле одуругдан тургустунган-даа болза, оларның барык-ла шуптузу бо хүннерде чүглүг сөстөр, афоризмдер апарган. Рубаилерниң тургузуу тыва поэзияда «ожук даштарынга» чоок: рубаилерниң үш одуруу аяннажыр, дөрт дугаары хостуг болур:

Арага чок чуртаары мээ човулаң-дыр,
А ишкен соонда чүдөй бээрим оон дора, —
Ынчап чорааш, дугураан-даа көңгүс угбас,
Арагалыг дашкага-ла «дүжер» боор мен...

Үстүндө кииргеним рубаиниң аянажылгазы колдуунда бирги, ийиги болгаш дөрткү одуругларда. Омар Хайям поэзияга ынактарның эң-не ынак шүлүкчүлөрниң бирээзи дээрзин эскердиңер. Ол рубаилеринге амыдыралдың бүгү-ле талаларын көргүзүп, бодунуң аңаа хамаарылгазын тода илередип, аргасүмелерин, чагыгларын берип чораан... А рубаиге лириктиг болгаш философчу уткалыг одуруглар колдаар болгаш автордан бедик харыысалганы, хөй билигни негээр жанр болур.

Хайямның бир рубаизинден:

Амыдырал солун, чараш болзун дизе,
Аажок хөйге өөренир, эгезинде ийи чагыым:
Душкан-биле холбашпайн, чааскаан чорза, оон дээре
Душканын-даа чоглавайн, аштап чорза, оон дээре.

Бо чагыг амгы-даа үеде бодунуң шынныын болгаш ханы мораль-этиктиг утказын салбаан дээрзинге кым дадагалзаар деп?!...

Хайямның төрүттүнген хоорайы бурунгу Нишапур ынчангы чөөн чүк улузунуң эртем төвү болуп турган. Персиядан эгелээш араб чурттарындан бүгү-ле эртем-номга чүткүлдүг кижилер бо хоорайже сөктүр турган. «Алмазты кылайты арыглаары чугула, а кижиге эртем-билиг херек» деп мерген сөстөр Нишапурга тывылган деп Хайям бижээн.

— Омар Хайямның бүгү делегейге билдингир улуг эртемденниң, шүлүкчүнүң төрөөн хоорайы Нишапурнуң дугайында бо хүннерде-даа дыка солун, тывызык, чажыт төөгүлөрни дыңнап, номчуп болур. Ол кайгамчык рубаилерниң Нишапур чурттуг авторунуң долу адын адаары берге, анаа кижиниң дылы сынып болур — Гияс Аддин Абу-аль-фатх Омар ибн Ибрахим Хайям Нишапури. Ынчалза-даа ынча хөй аттарның аразындан чүгле Ибрахим оглу Омар Хайям Нишапур чурттуг дээрзин билип алгаш, ооң бижип каан кайгамчык рубаилерин кижини номчуп чоруур ышкажыл. Бо база-ла номчукчу кижиге ажыдыышкындыр. Хөй-хөй номчукчуларның медреселинде Омар Хайям шүлүкчү болуп арткан.

Омар Хайям. «Рубаилер» деп номнарны холдан салбас кижилерниң саны кайда-даа хөй. Ону чүгле араганы алгап билир, чараш кыстар дугайында рубаилер бижип чораан кылдыр

билирге, хөлүн эртир кызыы болур. Ындыг бодалдар база бар болгай. Ийе. Хайямның араганы ижери-биле холбашкан одуругларын санаары безин берге-ле харын. Ынчалза-даа ону канчаар ижери Омар Хайямны кезээде-ле дүвүредип чораан:

Хайямның мээң байырымны дамчыткаштың,
Харыы кылдыр мындыг сөстен чедириңер:
Араганы хоруваан мен: сарыылдыглар ижип чорзун,
Хайямга чарбыыр сарыылчоктар — ишпезиннер!

Омар Хайямның рубаилеринден бир эвес араганы езулуг хүндүлөп, өөрүп-хөглөп, хөөрежип, ижипкенде, бодун канчаар алдынарын кезээде хемчээлин билип, чоргаар болгаш хостуг чаңнаарын, «чеже-чеже чараш хөөннөр, чырык баштар кундагага үскүлешкеш, чарылбаан дээрзин» утпайн, күзел-чүткүлдеринге арага харын-даа чалгын-чакпа болурун билип, номчуп алып бис... Омар Хайямның рубаирлеринден кижилер боттары-биле чугаалажыр арганы тып, сагыш-сеткилинге оожургалды дилеп; чуртталгага ынакшылдың үрезиннерин тып, шын түңнелдерни бодунга үндүрер аргалыг болуп турарлар. Арага дугайында рубаилер дээрге бо үениң «кадыг» арагалары, водка эвес а катчимистен үнгөн кайгамчык чаагай амданныг, ижипкенде, кижиниң угаан-бодалынга чырык, чараш, солун бодалдар киирер катчимис арагалар деп билзе чогуур. Спирт, водка чергелиг арагаларны тыва сүт арагазы-биле деңнеп болбас дээн чижектиг бодал-дыр ийин. Угунда тывалар чүгле ак сүттен үнгөн арагазын ижип, кадагааты «кара» арагаже сундулавайн чорааннар. Ынчалза-даа бистиң чонувус араганы кажан-даа куду көрбейн, хүндүткелдин чеми кылдыр хүлээп чорааннар. Арага — бистиң угаан, салым-чаяанывыстың деткикчизи, ажыг-шүжүүвүстүң чиигедикчизи, өөрүшкүвүс азы кударалывыстың өөскүдүкчүзү болур чем ышкажыл. Ооң үстүңгө «чам үнер» деп өгбелеривистиң чагыын утуп болбас база «дашкага дүжүп өлгеннер» хөй дээрзин амыдырал база биске көргүзүп келген... Ам номчукчуларның кичээңгейинге бодумнуң сеткилимге кирген рубаирлерниң очулгаларын сонуургадап көрейн:

Сеткил-чүрээм чүгле сеңээ өөрүп чорза,
Сенден аскаш — мээң чүрээм саргып арты,

Эгин кожа сээң-биле кады чорааш — тогбайн чордум,
Сен чогуңда чурттап чораан дүжүүм бар бе?

* * *

Амыдырал үндезини — ынакшылда,
Аныяктар ыры-шоору — ынакшылдан,
О, бөгүнгө дээр ынакшываан, кээргенчигбей,
Аас-кежик, чуртталганың үндезини — ынакшыл чоор!..

Сенче чүктээн хилинчектиг мээң чүрээм,
Черле меңээ өөрүшкү аайлашпас бе?
Карактарым чажы төктүп, чүрээм саргып,
Сеткил-хөңнүм сени сактып, шинээм төндү...

* * *

Кара сеткил өөнделетпес — чер албас сен,
Хайлаг болур — бажын алыр — ол-ла кончуг,
Экини сээ күзээримге — кара кузум бодалыңда,
Кара бодал меңээ тыынмас — көргөй-даа сен...

* * *

Чагыг бар-дыр — өгбе чагыы,
Чалыы оолак, дыңнап көр даан:
Үнези чок хоозун ишче сундулава,
Үнү чок дег бижик билбес мирит-биле чоокшулашпа!

* * *

«Эки» дирткен кижилерни хомудатпа,
Ээн шөлде араатан дег, ырланмайн чор,
Эртем-номга өөренипкеш, билииргеве,
Эгин ажыр байый бергеш — менээргенме!

* * *

Араганы езулуг шын ижип билир, хүндүлээрде,
Аажок ону хорувайн: кымның-биле,
Кажан, каяа, кайы хире ижиптерин
Алыс билип, медреселдиг ижип чору,

* * *

Ишпестедим. Сеткил-хөңнүм муңгашталды.
Ишпезин деп сүме кадып, эм-даа эккээр —
Ынчалза-даа сеткил-хөңнүм чиигеведи,
Ижип көр дээш, долу дашкаң Хайямга сун!

* * *

Айдың чырык өртемчейни шыва алды —
Аңаа өөрүп, ынакшылдан сербээ чору,
Өртемчейден өлүм бисти ис чок аппаар —
А айның чырыы мөңгө дээрге хевээр чайнаар.

* * *

Ынаанны дээш бүгү бодуң бердинивит,
Ынак кызың сеңээ эң-не эргим болгай,
Кажанда-даа ынакшыл дээш кажарлава —
Ынакшыл дээш, эрзиг болуп, чүрээңни бер!

* * *

Аксым-кежи бар бе? Көңгүс хензиг. Чүү-даа чок.
Амыдырап эрткен чуртталгада, база-ла чок,
Чуртталганың амдан-чулуун дөгerezин
Алдым ышкаш. Шупту — мээңии. Ындыг эвес. Чүү-даа чок!

* * *

Чурттап турар черивисте саттыныкчы
Чуттуг багай, мелегейлер эндере-дир,
Мерген кижии! Олар-биле холбашпайн көр:
Чугаалашпайн, караң хаптааш, эртирип каг!

* * *

Удумзурап чыдырымда, угаанныг дээн кижии меңээ:
«Уйгу-дүшке аас-кежик кижээ келбес — удааш чоор сен,
Хаарыктап, удуй бээри — өлүм-биле дөмей болур
Улуг уйгуң удуй бергеш,— дыжың ханар, Хайям» диди.

* * *

Араганы «баштыг» ижип, таныыр-билир өөрүң-биле,
Азы ай дег чараш, мерген душтууң-биле ижип чору —

Чылдагаан чок, медедел чок хөйнү ишпе,
Аңаа-маңаа кайы-хире ишкениңни хөөреве!

* * *

Мээң-биле чула хөөрем, ижиптээли, аныак эр!
Мерген өгбе! Чагыың дыңнаайн, ижиптээли!
Өөрүшкүнүң ында-хаая хензиг өйүн эрттирбээли —
«Өңнүүм-биле пактадым!» деп хөөретпес сен, ижиптээли!

* * *

Эзирик-даа, элээр-даа эвес, сербээ чорууйн
Эзириимден медеделим дембээрей бээр —
Чүгле сербээ чоруурумга, солун ышкаш,
Элээртээштиң, чуртталгадан хөңнүм калыр.

* * *

Ижиптерим чажырбас мен, хөрлевес мен
Ижер меңээ хомудалың сөгле, кожам,
— Арага-ла бүгү бактың дөзү деп бил?!
Аравыстан элээр кижиге тыптыр бе ынчаш?

* * *

Анаа сугдан хөңнүм калды — арагадан сөңнеңерем,
Ашак кижиге «Ишпес мен!» деп чорааш чоорул —
Амыдырал дашказында чурттап эрткен чылдар долган.
Ам ишпейн, кажан ону ижер деп мен!

* * *

Аргамчы дег быжыг-дыр сен, о арага!
Сени ишкеш, медеделин хүлүдүп боор —
Сеткил-сагыш база-ла сээң кулуң болур,
Араганы ижиптерлер — сеңээ алзыр...

* * *

Арагадан сөңнеп көрөм, ижипкештиң,
Амыдырал чечектелген часты алгап,
Мага-боттуң дөгейленген медеделин оожургадап,
Араганы арнымдыва чажып көрейн...

* * *

Араганың аспаанда эжиң хүндүлээр сен:
Ижип алгаш, адар даңны атсы чалчыыр,
Даартазында буруузун кээп миннип хүнзээр —
Анчыгзынып, хүннү бадыр дезип кээр сен.

* * *

Караңгыдан, бүдүүлүктен адырлыры берге, чүрээм,
Каяа-даа бар: эрлик оран, дываажаң-даа чок дийн, чүрээм.
Эмин эртир бүзүрелдин кедизи чок, утпа, чүрээм.
Коргуушкунга алзыр болза, база хоржок, күжүр чүрээм.

* * *

Кайда-даа шын чок-тур дээштиң, муңгарава,
Караңгыда сактыышкынны чоор ийик сен,
Эргимиңге өлгүжеге шынчы болуп,
Кайгамчыктыг чуртталганың кундагазын долдуруп каг!

* * *

Чүдей бердим, бажым «эмнээр» чаңгыс эмден —
Чүү-даа болза — тооргу хини-даа болза...
«Хаямның-на бажын аарыын эмнээр-дир» дээш,
Чүдек эрте арагадан сөңнеңер даан...

* * *

Өөрүшкүнүң, муңгаралдың үндезини — кижилерде.
Өөдежок багай чүве база — бисте
Көрүнчүкте өртемчей дег, кижилер-даа база ындыг:
Өндүр, бедик, чаагай бодал — кижилерде.

Алибек АСКАРОВ

Камгалалдыг чер (Чечен чугаа)

Арга-арыглыг Бескарагай деп чер камгалалдыг апаар деп
чугаа дыңналганындан бээр чыл ажа берген, ол чугаа шынап-ла
шын болган. Кышкы чыккылама соок чымчап, хар эрип эгелээри
билек, аңаа турган аулга балды-хирээ туткан кижилер сөктүп

келген. Олар дүвү-далаш-биле дөрт бажың тудуп кааш, арлы бергеннер.

Онза бажыг кызыл хадыдан кылган ол чаа бажыңнарның дугайын улус хүлүртүржүп эгелээн. Ол дидир-дидир чугаалар Байсултан аканың турлаанга база чеде берген, ол турлаг Бескарагайдан дыка хайыы черге турган. Дидир-дидир чугааларга таарзынмаан Байсултан аъдын эзертээш, аулче чорупкан...

Аулга келгеш, ханаларында улуг, делгем соңгаларлыг бажыңнарны кичээңгейлиг сонуургап көрүп, дескиндир чорткулаан. Оон почтага келгеш, уругларындан чагаа бар ирги бе деп бодап, айтырарга, чагаа чок болган. Камгалалдыг чер апаар Бескарагайның дугайында чүү-хөө чүве дыңнап, билип алгаш, дедир чаныпкан.

Шайын аартап ора, Байсултан кадайынга хөөрээн:

— Улустуң чугаазын дыңнаарга, камгалалдыг чер болур дээр-дир.

— Ол чүү деп ындыг камгалалдыг чер чүвөл? — деп, Бижамал кайгаан.

Ашак камгалалдыг чер деп чүвени база-ла эки билбес, почта ажылдакчызы уруг элээн тайылбырлаза-даа, орта-ла угаап чадаан. Ынчангаш кадайының айтырыынга харыылап шыдавайн, шайын ыт чок аартавышаан олурган. Бижамал катап айтырарындан эпчоксунган, ол чугаа кезек када ынчаар-ла тодаргай эвес арткан.

Чылыг чай дүжүп, белерниң эмиглери саамчып эгелей бергенде, аул чанында ол чаа бажыңнарже өскээртен келген улус көжүп кирип эгелээн. Удаваанда оларның бирээзи кончуг аът мунупкан, Байсултанның бажыңының чанынга дээригледип келген. Ол дээрге камгалалдыг черниң директорунга томуйлаттырган аныяк эр болган. Байсултанның турлаанга ол джигит дүште келгеш, кезээ дыка орайтай бергенде дедир чораан.

* * *

Камгалалдыг черниң директору аңаа чораан соонда, Байсултанның чугаа-сооду читкен, уйгузу келбестээн, боданып-ла, боданып-ла орап апарган. Шынап-ла, камгалалдыг чер деп чүл дээрзин ол ооң мурнунда орта билбес болгаш, сагыжы

черле дөстүнместеп эгелээн чүве-дир. Эң-не хомуданчыг чүве чүл дээрге — директор ону Бескарагайдан дүрген чор деп негээнин. Байсултан ооң-биле канчап-даа чөпшээрэжиш шыдавайн, моон чоруур аргам чок, чер-ле хоржок мен деп ээрежирге-даа, директор ынаваан: «Ирей, силерниң байдалыңарны билип тур бис, ынчалза-даа силер черле моон чоруур апаар силер. Чүге дээрге камгалалдыг черге өске улус чурттап болбас чүве болгай. Силерни бо черниң ажилчыны кылдыр арттырып каар дээрге, назы-харыңар база улгады берген-дир, бис хоойлу үрөп болбас болгай бис».

Байсултан үймөп-дүймөп, дүвүрөп эгелээн: «Маңаа шаанда хөй улус чурттап турган болгай, оглум. Бир эвес олар ам-даа чурттавышаан турган болза, оларны база-ла моон үндүрөр апаар сен бе?» Директор аажок каттыргылааш: «Шаанда чурттап турдулар ыйнаан, ам чурттавайн турар ышкакжыл!» дээн. Ада-өгбелери-вистиң чевег-хөөрлерин камгалап хайгаараан, эрте-бурун дөргүл-төрөлдөрдүн ызыгуур чуртун ээлээн Байсултанны ол өскээртен келген директор бичии-даа херекке албас-тыр, кижээ-даа санавас-тыр деп ирей билип каан.

Аулдуң улуг назылыг чурттакчыларындан Байсултанның канчаар чурттап чораанын директор айтырып билип алган, чүге дээрге ооң бурунгу өгбөлөрүн, ырак-чоок дөргүл-төрөлдөрдүн шуптузун адын адап, чугаалап олуар чүве-дир деп Байсултан бодаан... Байсултанның ийи улуг оглу фронтуга өлгөн, уруу шериг кижиге барган, Сибирьде дыка үр чурттап турар дээрзин директор билир болган. «Усть-Каменогорскиде хеймер оглуңарга чүге барып чурттавас силер?» деп-даа айтырган. Аныяк кижилер ашак кижиниң сеткил-сагыжын кайын билир? Кенинге чагыртыры аксакалга кайы хире берге болурун аныяктар билбес! Сүмелээрге белең, а кижиниң ишти-хөңүн билири берге...

Хеймер оглунуң канчаар чурттап, ажилдап турарын көөр дээш Усть-Каменогорскиге чайын-на ирей барып чораан. Хей чүве болган, көңгүс таарышпаан. Бир эвес ам база катап ынаар баар болза, Байсултан болган херээ-даа чок. Оглунуң оолдары-ла кончуг-дур, кырганның оларны сактыры-ла кончуг-дур. Оларны кырган-ачазыңа көргүзүп, ийи-чаңгыс эккеп турарын-даа бодавас-тырлар. Кырган оларны чаптап, хавактарын чыттап, хоюг кара

башчыгаштарын суйбагылап, канчаар шулуңнажырын-даа дыңнаай. Ындыг чүве кайда боор: чыл эртип, шөлээзи келирге-ле, дөө Крым, дөө Кавказ кайда сен дээш, арлы бээр чүве-дир. Кырган-чөнүң адазының кара чаңгыс өөрүшкүзү, кара чаңгыс аргаланыр чүвези ажы-төлүнүң чаптанчыг чараш оолдары-ла болгай деп чүвени билбес.

Төрээн оглу шоолуг эвес болган. Сактырга, ажил-тежиди, албан-дужаалы шору, көскү-даа ышкаш, ол хирезинде бажыңыңга кадайының аайындан эртпес кижиге болган. Амгы үениң кенээттери шупту-ла кажар, мегечи, авыястыг амытаннар болур чүве-дир. Боттарының кара сагыжын чажыраар дээш, чүнү канчалбас дээрил, оларны. Бир эвес кым-бир кижиге бодунуң аулун, бичии-даа хомудал чокка, кандыг-бир хоорайга орнапкан болза, төрээн чер-чуртту ооң сагыжыңга көңүс кирбес чүве болза, ындыг кижини кандыг кижиге дээр боор. Ындыг кижиге өске-башка черге өлгүжеге дүрэни-ле ол, ындыг кижиге оон чоруп-даа шыдапас. Байсултан оглунуң ажилдап, чурттап турар хоорайыңга чорааш, кинолап-даа, театрлап-даа пат болган, барбаан-кирбээн чери-даа чок, ынчангаш бо бүгү чүүлдер дээш оглунга, кенинге аажок өөрүп четтирген. Чанарыңга белеткенип тургаш, дыңнаан сөстери-ле баштан үнмөс. Өкпө-чүрээн, мээзин өттүр өрүмнөп, өртедип турган чүве дег. Ол сөстөрү Байсултан душ бооп дыңнаан, ынчан ол оглунуң оолдары-биле ойнап, балконга олурган. Оглу, кенни удуур өрээлинге бир-ле чүве сымыранчып турганы дыңналган. Кени тургаш: «Ачаң черле кажан-чежен чоруур кижиге боор, хамык квартира ат болду-ла, чыт-бузу-даа кедереди» деп сыйбыңайнып чугаалаан. Оглу хөк-даа дивээн «Мындыг-мандыг хоорай-хаарайга чурттап деп чүвеге ырмазы сынганы ол чүве ирги бе» деп, кырган бодангаш, оглун кара бодапас деп шиитпирлеп алган. Ынчангаш дораан-на чанар деп белеткени берген. «Бисти утпайн удаа-дараа кээп туруңар, бээм!» деп, куду көрүп чугаалаан. Хомудаан кижиге бооп, бичии думчук аржылы-биле мегеленип, караан-даа чоткулаан.

Кырганның ортун оглу даг инженери, даштыкыже үш чыл хуусаалыг командировкалап берген. Кадайын, уругларын эдиртип алган. Чораанының соонда чүгле чаңгыс-ла бичии чагаажыгаш бижээн. Адазыңга чагаа бижииринден безин түвексинер боор чүве-дир.

Аллах-бурган өршээп-ле көрүңер, ажы-төлүмнү өөредип, кижизидип каан-дыр силер, шаптык-моондак катпаан-дыр силер. Ындыг болзajok чамдыкта кырган башка кара бодалдар база киргилээр: хей-ле кызып чораан эвес мен бе деп. Ажы-төл шупту чүк быдарап тарай берген, ашак кыраан назынында өмөк-дөмөк чок арткан. Амгы аныяктар өскөн-төрээн черин каапкаш, кайыын, кандыг черден ажыл-амыдырал дилеп чоруур чүвөл?

Ажы-төлдүң чүк быдарай бергенинде мен база-ла буруулуг-дур мен деп Байсултан бодап олурган. Бескарагайжылар ажылдап, чурттап турган черлерин каггаш, Шубарагашта, азы Жалкарагайда школалар болгаш магазиннер чоокшулап, ынаар көжүп чоруп турда, Байсултан ада-өгбелериниң чер-чуртун каггаш, өскээр чоруур деп көңгүс бодаваан. Оолдарын интернатка тургузуп кааш, шак бо тайга-даскылдарынга арга-ыяш таңныылы, хайгааракчызы бооп, ажылдап артып калган. Бир эвес кым-бир кижин ынаар-мынаар көжүп, башкарып көр деп сүмө каткан болза, отка кагган сиир дег апаар турган. Ам бодап кээрге, хей-даа чүвө эвес деп бе. Интернатта турар ажы-төлүн шак бо арга-ыяшче элзедирге кайын боор, олар ынаар чүгө баар. Ам олар чүк быдарап тарай берген, ам кырган оларын сактып, оон-даа артык оларының ажы-төлдөрүн сактып, сагыжы амыравастан. Бергезин канчаар боор... Кыраан назынында мынчаар бергедеп чоруур деп чүвө аттыг-ла чүвө-дир. Ыяш ажыл-агый чериниң ээн, куруг конторазын кадарып, таңныылдап деп чүү адам боор. Ооң үе-чергези Калиаскар чоокта чаа өскээр көже бергеш, демги бир аулда тодуг-догаа чурттап, кара туразында олулар дээр-ле болгай...

Байсултанның кадайы, хеймер оглу школа доозупканда, калган. Хеймер оол адазы-биле бүдүн чыл чурттаан. Эр хей! Ауруу биле улуг оглу ынчаарда-ла адазынга ында-хаая келир турган. Хеймер кижин база-ла удавас адазын каапкаш, чоруй баар дээрзин Байсултан билип турган. Аңаа удурланыр аргазы чок. Хеймериниң өгленири ам-даа элек, бир эвес хоорайже өөренип чоруур дээр болза, чорзун харын. Кажан Байсултаның кадайы калганда, хамык уруглары аңаа чыгып келгенде, Байсултан хеймер оглун орукче башкарып каан.

Ооң соонда кара чааскаан дулгуяк артып калгаш, дыка улгады берген Бижамалды дөргүл-төрөлдөрүн дамчыштыр чугаалажып тургаш, ооң-биле өгленип алган.

Камгалалдыг черниц директору Бескарагайга баштай чораанының соонда оон аңаа ийи катап келген. Байсултан моон мени үндүр ойлатпайн көрүңер, ада-өгбелерим чанынга сөөк салгыжемче чурттаарын чөпшээрер көрүңер деп, дилеп пат болган Ынчалза-даа аныяк кенен директор кырганның дилээн херекке албаан, хоржок дээш турар болган.

Бир катап Байсултан, директор ам бир келирге-ле, таптыг шайладып, ижиртип көрейин адырам, мени маңаа арттырып каарын чөпшээрээр чадавас деп бодап алган. Ынчалза-даа кезек бодангаш, ол-даа хей боор, ындыг кижилер мен ышкаш кижилерни кайын билир, билбес, хей-хей деп бодаан. Ам чүнү канчаарыл, ийи кулакты кызып алгаш, райком баар бе? Чуртталгазының иштинде кымга-даа тейлеп, чүдүп чорбаан Байсултан барып-барып райкомдан диленир бе? Бир эвес чанньп, тейлеп туруп бээр болза, улус ону чүү деп бодаарыл? Ам арта барып-барып дайын хоочуну кижидир, ийи улуг оглу база дайынга өлгөндир, бүгү назынында ак сеткилдиг ажылдап келгендир, чаңгыс-даа кижээ эпчок сөглөп көрбээн-дир, чаңгыс-даа кижиден артык чүве албаан-дыр. Ооң өшкү чөөгү ышкаш ак салын-даа болза бодап көөр ужурлуг эвес чүве бе!

Дараазында Байсултан чүген-чулардан алгаш, сылдыс шокар аъдынче баар бодаан. Ынчалза-даа эргинни артаан дораан, бөгүн пятница-ла болгай, ыдыктыг хүн, ынчаарга кайын боор, таарышпас-тыр деп бодап келген, чүген-чуларын дедир эккеп азып кааш, дашкаар үнгөш, холдарын ооргазынга чүктөнгөш, бажы углаан черже базыпкан. Дөң кырынче таваар үнө бергөш, үлдүргей сигенниг черге оожум барып чыда дүшкөш, сапыының хончузундан таапкы хавы ужулгаш, бир шанчым дайнаар-таакпыны эрниниң адаанче киир каап алган. Хомудаан сеткили бичии-даа оожургаваан, хөрээ аажок кагылып, быкты-даа шашкылаан.

Ол аразында кезек дөргүн ыяштар аразындан чолдак чеңниг хөйлеңниг сарыг салдыг кижиди үнүп келгөш, терең сиген аразы-биле чорбушаан, чамдыкта бичии када доктаай каап, сигеннер баштарын топтап көрүп, блокнотта бир-ле чүве бичип ап чораан.

Байсултан ол кижини ыт чок көрүп чыткан. Оозу кылаштаза-кылаштаза, мырыңай Байсултанның кырынга келген:

— Бо чүү деп кижиди силер? Чүнү канчап чыдарыңар ол, мында? — деп бо.

— Дыштанып-ла чыдыр мен — деп, суук салын суйбай аарак, Байсултан харыылаан.

— Бо чер камгалалдыг чер болгай.

— Ындыг харын...

Ынчаарга, сарыг-сал көстүүн ужулгаш, караан имирертип алган, база бир баскаш:

— Төтчеглекчи кижиги эвес силер ыйнаан — дээн.

Ынча дээрге Байсултан кыптыгып, хорадап:

— Кайы хамаанчок чүве эткен херээ чок, аксын туттунар херек — дээш, быктын туттунуп, шала ышкыштап, бут кырынга арай боорда туруп келген.

— Төтчеглекчи эвезин эвес-тир силер — дээш, демгизи көстүүн база катап кедип алгаш: — Аксакал, камгалалдыг черже өске кижилер кирип болбас боор чүве болгай, силер ону эки билир силер. Азы торгаадаттырыксаарыңар аажок бе? Хей чүве чугаалабайн, дүрген чоруңар!— дээн.

Байсултан чым сырт дээш, сегели сириңейни берген:

— Мен өске кижиги эвес мен — деп арай боорда чугаалаан. Боостаазында бир-ле борбак чүве чыдыпканзыг болган.

Сарыг-сал көстүүн бичии өрү чылдыргаш, ашакты бажындан будунга үндүр топтап көргөш, орта эвес ыйнаан моозу деп бодаан байдалдыг, оон дыка шыңгыы чугаалаан:

— Силер бо камгалалдыг черниң эртем ажылдакчызы-даа эвес, анаа-даа ажылдакчызы эвес-тир силер. Силер өске кижиги-дир силер. Маңа көзүлбейн, моон чоруңар. Билдиңер бе?

Ынча дээш, чугаа төнгөн ол-ла дээн ышкаш, дедир эргилгеш, оът-сиген көрүп, чыырын чыып чорупкан. Байсултан хомудаанындан чүнү-даа чугаалап чадаан, ол-ла черинге кадап каан чүве дег туруп калган.

* * *

Кырган ол-ла хүн орнунга чыдыпкан. Чүгле беш хүн болгаш, туруп келген.

— Аул баргаш келийн, уруглардан чагаа-чугаа келген чадавас — деп кадайынга далаш чугаалааш, мени шору сегий берген-дир деп бодазын кылдыр сергектенген.

Аулга четкен дораан почтага барган. Чагаа-даа чок. Оон ында олурган ажылдакчы уругга, уруунуң ийи адрестерин бижээш, саазын сунган, «Ачаңар аараан, дүрген чедип кээп көрүңер»

деп телеграмма чорударын дилээн.

Почтадан сагыш-сеткили ажый берген үнгөн, кончуг чугула херек бүдүргөн кижиг дег. Даштыгаа казапча кырынга тургаш, чашталы берген карактарын чоткаш, дээскиндир көргүлээн. Хүннүң изии-даа хөлчөк. Сактырга, аулда чаңгыс-даа кижиг артпаан-даа ышкаш. Кулак уюк ээрип келир, а чамдык эң-не каржылары аъттың кудуруундан кээп алыр семдер ыттар безин дылын уштуп алган, хөлөгелиг черлерде эгиштеп чыткылаан.

Аъттаныпкаш, шала деспек черже углаан кудумчулап чортупкан. Ол кудумчуга шаанда Байсултанның ижин-кара чок хөөрежир эштеринден ам кым-даа артпаан. Шупту-ла деспекте чевеглерде. Бескарагай ашактарындан ам чүглө ийи борбак кижиг — Калиаскар биле Байсултан арткан. Олар-ла амыдыралдан адыг-кирижиг ышкаш халбактанмышаан. Эшке эш дуза дижири болгай... Калиаскарның бажыңынче углапкан. «Бажыңында-ла ыйнаан бо, сиген-саган кезер шаа бар эвес» деп бодап каан.

Каншаин, Калиаскарның кадайы, казапча кырында чүң ээрип олурган. Экилешкен. Кады-кырааны ымыраа-сээктен чаштынып, бажың иштинде чыдар болган.

Байсултан бажыңче кирип кээрге, Калиаскар шокар додарлыг кудус кырында дүрдүнүп каан удуп чыткан. Байсултан хей-аът кире берген.

— Эй, Калиаскар, көк дүште-ле хаарыктай бээрге, болур чүве бе моң, азы чаъс-бораң оштаарың ол бе? — дээн.

Калиаскар арай боорда караан көрүп, ковайып келгеш, хол тутчуп мендилешкен.

Дашкаар үнгөннер. Ол аразында Каншаим одун одааш, паштанып эгелээн. Артыштың чаагай чыды чайгаар-ла тарап үнгөн. Калиаскар арнын суг-биле шаптай каапкаш, чоттунгаш, Байсултанның кажаа даштында баглап каан аъдынче кылаштаан.

— Байсеке, ол чоржаң чүвеңниң семирээнин але! Чарлыр чыгаан, өршээ азыра..— дээн.

— Өршээлээн херээ чок, чоржак-чаржаң-даа болза, кандыг-даа кашпагай аътка орнакас мен!

— Кандыг-даа кижиг бодунуң чүвезин бактакас харын!

— Мээң аъдымны хей чоржаң-чоржаң деп тур сен, оода-ла бодун, кандыг-чүү-даа болза, аъттыг болуруңгай!

Калиаскар Байсултанның аъдын сери адаанга эккеп баглап каан. Байсултан хөлөгеге чадып берген кидис кырынга олуруп

алган. Ишти-хөңнү чиигеп, хөрек-чүрээ сергеп келген. «О-о, аллах,* шак бо изиг халыынны секпередип, өскээр чайып берип көр». Ынчап бодап, кызыдып каан паш дег изиг дээрже көрүп, боданы берген. «Бо дээрге куш ушкан болза, чалгыннары ертенип-ле каар боор».

Ооң чанынга бүдүү кээп олуруп алган Калиаскар кадайынга ыыткыр чугаалаан:

— Сээң ол хайнып турар казаныңда** эргим хүндүлүг Байсултанга тааржыр хире чүве бар боор чүве ирги бе?

— Четтирдим-четтирдим. Меңээ айран-на*** болза, ажырбас ийин. Далажырым аажок, Каншаим. Ажырбас-ажырбас — деп, Байсултан кады кыраан эжи Калиаскарның сагыш човап оарын билип чугаалаан.

Та харамнанган чүвези, та оон өске чүве чок болганы ол, Каншаим столга чүгле арган аът казы салган. Байсултан төгерик чавыс столчугаш артынга таптыг олуруп алгаш, бүдүү чугааланган:

— Аът мунуп көрбээнден бээр дыка үр апардым, эът-кеш ыстааш, хөлчок ийин бо.

— Ындыг харын, Байсеке, бис ийини бо назында та чеже аът мунмаан, та чеже чер чорбаан чүве дээр, кижичи санап четпес. Удавас дагаа-куш-даа бис чокка-ла алгырар, даң-даа бис чокка-ла адар... — деп, Калиаскар бажын чайып чугаалаан.

Оон чемгир изиг шайны үрүп-үрүп, аартааш, уламчылаан:

— Бистер хөөкүйлерде күш деп күш кайда боор. Салым-чолга хомудап-даа канчаар. Ындыг болзажок, Байсултан, сен черле элээн арып-доруп, шүглү берип-тир сен. Уругларың чоп келдиртип албас кижичи сен? Оран-делегей чер кулактыг чүве дижик, бо черивис камгалалдыг апаар деп канчап дыңнаваан боор олар. Күжүр ачазын-даа сакты бербес чүве бе?

— Сен бо аулга безин ховар кээр апардың. Бир эвес ында-хаа келзинзе-даа, биске кире дүжерин бодавас-тыр сен — деп, Каншаим чугаалаан.

Байсултан ону баштак-биле эрттирер бодаан:

---

* Аллах-ислам — шажынның бурганы.

** Казан — паш.

*** Айран — тывалап хойтпак, тарак.

- Эки кижы ырак-даа болза, эки чүве дижик...
- Эки-эки, эки-эки деп алган, сени мырыңай хоралыг-биле дөмей өскээр ойладып турар деп дыңнаан бис.
- Дыңнааныңар шын-дыр харын...
- Дыңнааныңар шын-дыр харын, а сен бодуң чүү деп бодап турар кижы сен?..

Байсултан хөк-даа дивээн.

- Оода-ла оолдарыңның кайы бирээзи-биле кады чурттазыңза, бис-даа чоп хая көрнү бээр деп бис, кожа-хөлбээ чурттап-даа чораай бис — деп, Каншаим ынчалган.

Калиаскар оргаш:

- Баар чылдыр аныяк кадай ап алган ышкажыл сен але. Оолдарың ол ыракта, урууң та кайда-чүде. Хамык буруу сенде эвес чүве бе?

- Ол чүү деп сээдеңнеп олурарың ол, орталан бо! — деп, Каншаим ашаан кончаан.

Калиаскарның сестери Байсултанга аарышкылыг дегген.

- Чечен менде, чечек черде-ле дээш, кайы хамаан чок эде бербе. Ооң орнунга харын, моон соңгаар канчап-чооп чурттаарын сүмелеп көр, чогуң чүве ол боор.

- Ындыг харын, шагда-ла ынча дээр-ле болгай!

Калиаскар шайлыг аяан бичии ынаар идип кааш, хаваан дүйгеш, Байсултанче көрнүп келген.

- Байсеке, сени ам көрүп оарарымга, изиг шайга оптуга бергеш, хорадап, кылыктанган бичии оол-даа ышкаш-тыр сен. Шак бо черлик куу черден чүге-ле кончуг халбактаныр кижы сен? Хиндииң тудуш кижы сен бе, азы кандаай чүвөл? — дээн.

- Оон өске арга турган болза, чүү дээр боор... Кыраан деп чүвениң кончуу ындыг боор-дур. Өлүр хүнүн манаар аан... Ада-өгбелерниң кыйыыңга, төрээн черниң довураанга хөмдүрүп алгаш, сагыш амыр чыдар бодаан кижы мен. Аллах-бурган көрүнмес-ле чүве-дир.

- Хүн ашса-даа, дөмей-ле катап үнүп келир. Бескарагайымнап, оон ынча дыка халбактанган херээ чок. Бис база-ла бескарагай-жылар бис. Долгандыр көрүп-даа көр даан, хамык улус мал-маганын кадарган, кымдан-даа дора эвес-ле чурттап чоруур боор чүве-дир. Сен чоонган сен.

- Ашактың чугаазы шын эвес чүве бе! — деп, Каншаим деткээн.

— Шын-шын харын — деп, Байсултан бажын согаңнаткан.
— Эй, кадай, шайың чөп чок чүвөл, ам-даа чемневидем.
Калиаскар Байсултанның аян кадайынче сунган.

— Сээң чугааң шын харын — деп, Байсултан катаптаан. —
Ынчалза-даа ада-өгбемниң черин каары чугаалаарга-ла белен
деп бил. Ынчаар ээнзиреди кагдырыпкан черни бодап кээримге,
эдим соор-дур. Демги ол улустуң хамык үүлгедии та чүге
чедирер, мен-не аңаа таарышпас кижидир мен. Ырмам-даа
сынды. Күске четпес боор мен деп бодап чор мен, оон башка
төрөөн черим чүге каар мен.

Каншаим чаа хайындырган чаагай шайын аяктарга куткулааш
сунган.

— Э-э, Байсултан, бис ийи-даа ам хүл-чамда борашкан ийи
кырган адан-биле дөмей-дир бис — деп, Калиаскар улуг тынган.

— Кыраан назы деп чүве ындыг боор-дур — деп, Байсултан
чөпшээрешкен.

— Чүге ону чугаалап ор сен дээрге, амыдырал-чуртталга-даа
адыпкан согун дег караш диди деп олуарым ол. Кижидылап
кырый бээрге, амыдырал солун эвес апаар боор деп аныяамда
бодап чораан мен. Ындыг эвес чүве бооп-тур! Кырган кижиды
харын хүн бүрүзүн чаагай салым-чолдуң шаңналы кылдыр хүлээп
алыр чүве-дир...

— Каям, аяаң, Байсеке. Изиг шайдан эки аарта. Изиг шай
дээрге, билбес эвес сен, сеткил өөртүр болбас ийикпе — дээш,
Каншаим Байсултанның шайын ижипкени аян ап алган.

Ол аразында Байсултан чугааны өске аянче кирир бодаан:

— Каншаим, сээң хайындырган шайың аныяк кызырактың
сүдүндөн кылган хымыс-биле дөмей-ле-дир, мырыңай эзирип
калдым.

— Шай дээрге, шай-ла-дыр, Байсеке — деп, Каншаим шала
эгенгензиг чугаалааш, чемин улай немей тыртып берген.

— О-о, солун-дур аа, солун-дур! — деп, Калиаскар хөөрөп
үнгөн. — Шугаганының чүрээ чымырт диди ышкаш, хунан
аскыр көрүп каан кызырак-ла.

— Тенек аарыг чүвени сени, анаа-ла олурбас — деп, Каншаим
харыылаан. — Чугаа-домааның кончуун. Чер-ле чеже хай дээр
кижиды мен, хоржок кижиды-ле-дир сен. Аныяанда уруглар-биле
чугаалажы албас, ыядыр, Байсултанның артынче чаштыр чораан
чүве болбазыкпе, ам дээрге ойда-кайда, кончуун көрүңерем.

— Бо үениң шуваганчыларын кандыг дээр боор: бичии-ле чүве чугаалай кааптарга, кижиниң кырында-ла кээр, өлүрүп каар чазар!

— Бодуң эгеледиң чоп...

— Кадайы кижиниң эжи-биле ылчыңнажы бээрге, кым шыдажыр боор чүвөл!

— Шаам-на ол кижини мен. Шаанда Байсултан кандыг-бир кыстың талазынче чалаткан болза, согунун черле ыяап-ла часпас дээр турган... Мээң уумче чаңгыс-даа катап ча адып көрбээни хомуданчыг, бир эвес аткан болза, кыйыында-даа олулар турган боор мен!

Ийи аскакал шаанга киир-ле каттырышканнар. Оон Байсултан улуг тынып алгаш:

— Чаа-ла сөгледи аа! — дээш, уламчылаан.— Ам дээрге чүү боор, соокка алыскан адыг-кирижи ышкаш, дырыжып, кадып калган улус ышкажыл бис...

— Ыглаңнаары болзун, ооң орнунга харын насыгбайыңдан берем.

Ынча дээш, Калиаскар эжинче көрнүп келгеш, таптыг баскактанып олуруп алган. Байсултан көөрге, биеги-ле эрескежээ, чазык-чаагай эжи. Ишти-баары чылып, чымчап, сагыш-сеткили улам чырып келген. Ажыг насыгбайны эрниниң адаанче киир каапкаш, уруун сактып келген. «Чүү деп кончуг чоор, төплө-төрээн черин бир чүү адам ыттар шанактанып алган чоруур «оран дүвүнге» орнаптар деп. Азы амыдырал-чуртталгазы магалыг чаагай чүве ирги бе? Бир эвес күдээм оол бир чүү адам улчумал чүве болза, уруумну шагда-ла дедир эккеп алган турар ийик мен. Ындыг болзажок, хеймер оглум — ол бир кончуг кижини турган чүве — менден шоолуг ырак эвесте чурттап турар хирезинде, чылда оода бир-даа катап болза, оолдарын эдертип алгаш келбес боор-тур!

Байсултан база бир шымчым насыбайны адыжынга дүрбээш, эрниниң адаанче киир каапкаш, аажок улуг тынып чугаалаан:

— Уругларымче телеграмма чорудупкан кижини мен.

Ынча дээрге, Каншаим шайлыг аяан ышкыныптар часкан.

— Шын-дыр харын — деп, Калиаскар чугаалаан. — Согур кижини карактыг болуксаар, кырган кижини дыжын хараар-ла болгай. Ажы-төлүңнүң сагыш-салыр үези келген-дир. Боттарында ап алзыннар, душкан-на черинге кижини дыжын харап чоруур эвес.

Калиаскарның сөстери ооң чүрээн база катап аартыпкан. «Ийет, харын, салым-чолдан чайлап шыдавас сен, берге-ле херек бо. Канчаар чоор, каяа-чүге чурттаар кижги боор мен» деп бодап орган.

Оон, аъш-чем соонда арнын ийи холу-биле суйбааш, оожум туруп келген. Чүрээ база катап дүрген-дүрген сога берген, аъдынга баргаш, арай боорда аъттанган.

* * *

Байсултаннның келдирткен улузу — үш кижги район төвүнге ужуражы бергеннер. Хөлзеп, дүвүрээн-даа ышкаш. Шубарагаш-аулче хонукта бир чоруп турар кара чаңгыс автобуска олуруп-каннар. Олардан аңгы автобуста кижги-даа чок.

— Пассажирлер чоп чогул? — деп, бирээзи чолаачыдан айтырган.

— Сигеннеп турарлар.

Ооң-биле чугаа соксаан.

Автобус район төвүнден кончуг эрте үнгеш, ээр-дагыр даглыг оруктап, диригайнып, пассажирлерин чайгап каап чоруп орган. Аулга дыка кежээ могап-турупкан чедип келгеннер.

— Ии дадайым, мырыңай оран дүвү чер-дир моонар! — деп, чиңгелек кулактыг херээжен кижги автобустан үнүп кел-ле, ээжектерин топтап көрүп, чугаалаан.

— Чедер черивиске чедир ам-даа элек — деп, бажын кылайты чүлүдүп алган, кара салдыг узун эр, идиктериниң довураан сиген-биле кактап, харыылаан.

— Мен-даа шуут чуурлуп калдым, барып ужар чыгыы тур мен!... Чедер черге чедир чедирип кагзын, чолаачыга чугаалаңар! — деп, ол-ла херээжен кижги хыйланган.

— Бескарагайга чедир автобус чоруп турар деп кайыын дыңнадың сен? Кылаштаар апаар, оон өске арга чок.

— Мындыг амыдыралды кандыг амыдырал дээр боор! — дээш, ол-ла каас хептиг херээжен кижги ат-ла болдум дээнзиг, чемодан кырынга олуруп алган.

Таптыг-ла ол үеде чаңгыс инээн дөргүнче ай деп бар чораан Калиаскар келген улусту көрүп кааш; «Олар-ла-дыр» деп дораан билип каан. Ол улусче калгып бар чорда, ак-көк «адыгуузу» дедир ээп алгаш, бир ийинден бир ийинче чайландырып чорупкан.

Ол улус Калиаскарны ырактан-на танып кааш, уткуштур кылаштапкаш, хол тутчуп мендилешкеннер.

— Ачаңар үш хүн бурунгаар меңээ чорааш барды, кадык-кудуу шору-ла чорду, дек кайын өлүрүл ол — деп, кырган оларны оожуктурган.

Ол аныяк улус Бескарагай уунче кылаштажып каар орта, кырган тургаш:

— Ол черже ам эрттирилге чок хоржок апарган. Камгалалдыг апарган чер-ле болгай. Дуу ол бажыңга чеде бергеш, чөпшээрелден кылдыртып алыңар. Оон башка хей — деп, кырган сагындырган.

Келген улус кырган-биле байырлашкаш, камгалалдыг черниц конторазынче базыпканнар.

Директору чок болган. Ооң оралакчызы шала сииреш, сарыг салдыг кижиге менде эрттирилге бээр эрге чок кижиге мен дээн. Келген кижилер бар шаа-биле ээрежип, ында тайга-танды иштинде ачавыс өлүр деп барган деп каан телеграммаларын-даа көргүзүп, дилээге, кара шору, көңгүс дүжес болган. Ам канчаар, директорнуң район төвүнден кээрин манаар апарган.

Дүн дүшкен, директор келбээн. Аулда гостиница бар эвес. Келген улус «сарыг-салдан» чөпшээрелди дилеп алгаш, конторага олура хонганнар.

Директор дүшүзүзүнде келген. Эрттирилгени мүн-не кижиге бүрүзүңге бижиб берген. Демгилери Бескарагай кайы сен дээш, дыйлагар оруктап соңнуг-мурнуг чорупканнар. Бичии кокпа орук хадыларлыг дөргүңге келирге, ында кара-шокар шлагбаум турган.

Аңаа доктаагаш, кезек дыштанып олурда, арга иштинден кара аржыыл бажында аржыылданып алган херээжен кижиге уткуштур чоруп орган.

Ол дээрге хөлчок ажыг-шүжүглүг Бижамал-ава болган: өөнүң ээзи Байсултан эрткен дүне чок апарган. Ооң езулал-чурумун кылгаш, бажыңының оң талазынга чыттырып кааш, ажыг-шүжүглүг медээзин аулга барып чедирер дээш чоруп орган.

Орус дылдан Алексей Делгер-оол очулдурган.

Чогаал сайгарылгазы

Аяс МОНГУШ,
Ак-Довурактың № 4 ортумак школазының
10 «а» класының өөреникчизи.

Алексей Бегзин-оолдуң шүлүктеринде мифологизмнер

Шүлүкчүлөр одуруунче
Чүгүртүп кээр кижиле хөй...

Бо одуругларның автору - Алексей Бегзин-оол. «Шүлүктерни «кырый» бергеш, дөртен харже кирип тура, бижип эгеледим» деп, ол бодунуң «Диирецниг дүн» деп номунуң эгезинде сактыышкынында бижээн. Кажан бижип эгелээни чугула эвезе-даа, кол-ла чүүл чогаалдарның онзагайы эстетиктиг күштүү болуру маргыш чок. Чуртка «берге» дирткен 1990 чылдардан бээр, тыва поэзияга Алексей Бегзин-оолдуң ады көстүп кээп, 1995 чылдан бо хүннерге чедир дөрт шүлүк чыындыларын удаа-дараа чырыкче үндүрген: «Болчаг» (1995), «Шаанчактар» (2002), «Диирецниг дүн» (2006), «Челелер» (2007). Ынчалза-даа авторнуң шүлүктерининг сайгарылгазы кылдынмаан.

Ооң шүлүктерининг онзагай талаларын чогаалчы Монгуш Өлчей-оол, очулдурукчу Оюн Кодур-оол эң-не баштай эскерип көргөн. Александр Дембирел, тыва дыл болгаш чогаал башкылары Лидия Ооржак, Сайлык Монгуш, Борис Казырыкпай ооң шүлүктерин каксы сайгарарын оралдашкан.

Алексей Бегзин-оолдуң чүгле шүлүктери онзагай эвес, а солуннарга үнгүлээр материалдары солун, номчуштуг журна-

листерниң бирээзи деп ону шагда-ла чон үнелей берген. «Чоннуң үнелели кижиге бедик дээн алдар-аттан-даа, көвей түннүг акшадан-даа үнелиг болур чүве-дир. Пенсионер бөдүүн иениң «Солунда шүлүктеринң номчудум, чоп кончуг бижип кааның ол» дээш, чугаалажып тура сунган каш конфетазын тудуп алгаш, караам чажы төктүп келген-дир ийин» деп Алексей Сарыгларович чугаалап олурда, Александр Даржайның чогаалчы кижиге бөдүүн номчукчуңуң үнелелиниң эргимин, бүзүрелиниң ыдыктыын илередип турар дараазында одуруглары сагышка кирип келир:

Шүлүкчү деп улус мени адай берген,
Хандыр бодап оарарымга, номчукчу чон
Чүден артык арыг чурээн, ынакшылын,
Харам чокка өргүп турар ышкаш ийин...

Номчукчуларның үнелели — шүлүкчүге деңнеп четпес улуг белек, ынчалза-даа чогаалдарны эртем езузу-биле сайгарып, критиктиг үнелел бээри база чугула. Оон башка чечен чогаалдың сайзыралының деңнелин, чогаалдарның чедер-четпезин кайыын көөр бис.

«Сенден черле шүлүкчүнүң үнери-даа берге-дир!..» деп,
Сергей Пюрбю дортуң сөглөп чораан дижир —
Калзан кайдал?!

Алексей Бегзин-оол бо одуругларны бижип олура, «Мээң шүлүктерим сайгарыңар» деп каяа бодап олурган деп, ынчалза-даа биске, «Калзаннар» шынап-ла херек.

Чогаал шинчилекчилериниң сайгарылгазы орайтап-даа турза, Алексей Бегзин-оолдуң шүлүктери номчукчу чоннуң сонуггалын чаалап апкан.

Тыва улустуң шажын чүдүлгези эглип кээп турар үеде кижилерниң сагыш-сеткилин амыдыралдың утказы, буян болгаш бузут, өлүм болгаш чуртталга деп билиишкиннер, бодалдар дүвүредип турары билдингир. Оларны илередирде чогаалчылар чоннуң эрте бурунгу бодалдарынче, чүдүлге-сүзүглелинче эглип кээп турар.

Бүзүрениң эвес-даа бол, өртемчейде
Бүрүлбаазын чүүлдер-ле хөй але, шаны.

Бүрүлбаазын чүүлдер деп сөстү автор «каракка көзүлбес, материалдыг эвес чүвелер» деп тайылбырлаан. Оларга аза-четкер, бук, чер ээзи, албыс, шулбус, диирен, сүнезин дээн чижектиг хуулгаазын күштер хамааржыр.

Алексей Бегзин-оолдуң мифологтуг овор-хевирлерге даянып бижээн, азы бүрүлбаазын чүүлдер дугайында шүлүктери хөй. Чижээ,

Хартыгадан дескен торлаа бачыдааштың,
Хараачадан шургул кээрге, оюн бодап,
Хүлөр баштыг даңза-биле «домнапканым»
Хүрүмнүг хүн кулак дажы негеп келди.
Аза-бугу айыырында хептеп алган,
Амы-тыным овучулаар эвейин-дир.

Мында көөрге, автор өлүм соонда Эрлик хаанның шииткелиниң дугайында бурунгу чугааны шүлүүнүң кол ооргазы кылдыр алган, шүлүкке номчукчуну кичээндирер аян кирип турар. Мында аза-бук Эрлик хаанның элчилери дээн дорт уткалыг

Тыва улустуң тоолдарында-даа көөрге, чижээ, «Балан-Сеңги» деп тоолда, азалар кызыл сыптыг кымчыдан, кызыл-харагандан коргар деп тоолдап чораан, көстүктүг кызыл-калдар ыт аза көөр деп билип чораан. Ону Алексей Бегзин-оол «Сезик» деп шүлүүнде ажыглаан:

Кызыл көстүктүг ыдымга көзүлген **азаны**
Кызыл сыптыг кымчым-биле үргүдеримге,
Хыл балдырымдан ара-соора алганзыг,
Кызыл-хараган аразынче киреримге,
Кыдыындан оя халааш, дозуп келгензиг...

Дөргүнээмде хараганым **кызыл-тенин** чыдам кылгаш,
Төөрээн караан согуарты дежиб берейн, чижип көөлем.

Дараазында шүлүкте **аза** деп сөстүң утказы өске. Мында автор ада-иезиниң мурнунга ыдыктыг хүлээлгезин уткан кижилерниң чексинчиин, коргунчуун көргүскен. Аза-бук деп сөс сөзүглел иштинде дисфемизм, азы кижини баък сөглээр

сөс кылдыр ажыглаттыңан болгаш, шүлүктүң утказын күштел-
дирип чоруур.

«Ажы-төлүң дириг бугу — азазы бооп,
Аал-чуртуң чүдередип чору сен!» деп,
Өстүрүп каан төлдеринге аартыктаткан
Өлүг, дириг аразында өгбө кижини:
«Өртемчейден дүрген чарлып чорзумза!» деп,
Өру тейлеп оарының коргунчуун аа?!

Чаңгыс ол-ла сөстү кандыг уткага ажыглаптары авторнуң
тывыңгырындан, ооң делегей көрүүшкүнүндөн хамааржыр:

Аравыста хоп-чип дажып, тыртпарлажып чорааштың,
Аза-буктуң аксынче-даа кирги дег чору бис.

Мында бо сөс-биле шүлүкчү «өлүп төнер чыгыы чор бис»
дээн утканы элдээрткен.

Бо үш шүлүктен алгаш көөрге, аза-бук деп мифологизм
дорт утказында болгаш дисфемизм кылдыр ажыглаттынып, эки
эвес чүүлдүң демдээ болуп чоруур.

Диирең -- авторнуң шүлүктеринде дорт болгаш доора
утказында ажыглаттыңан; ол тос оруктуң белдиринге, азы
куйга чоруур; кижиниң айбычызы, дузалакчызы, кижиниң тып
эккел дээн чүвезин шуптузун тып эккээр мифологтуг амытан.⁵

Диирең дег, хоптак сеткил хойлап алгаш.
Дириг чорда, кижини караа белен тотпас.

Дараазында шүлүктерде **Сарыгларның дииреңи** деп сөс
каттыжыышкыны хууда чүве ады кылдыр хереглеттинген Диирең
деп сөс-биле автор бодунуң шүлүк бижиир чаяалгазын, сеткил-
чүрээ куюмнаарын элдээрткен чадавас.

Сарыгларның дииреңи
Чазын-күзүн кирер дижир...

«Шүлүктерден бижиилем» деп, дүнелерде
Сүрүп келир **Дииреңим** көгүде-дир.
Сүнезиним кадагалаан шокар Ээрен:
«Чүрээң камна, мелегей» — деп көскени-дир.

Алексей Бегзин-оолдуң «Диирецниг дун» деп номунда «Хамшуургу» деп адааны шүлүктер дизиинден тыва чоннуң бурунгу делегей көрүүшкүнүн эскерип, чүдүлге-сүзүглел, чаңчыл-биле холбашкан сөстөрни хөйүнү тып болур бис. Оларга «албыс-диирец», «шулбу», «аза-четкер», «сүнезин», «аза», «бук», «төөрек», «саптак» дээн чижектиг сөстөр хамааржыр. Ол-ла шүлүктерде авторнуң чаа тывыышкыны болур нарын сөстөр бар: **шүлүк-каргыш, адаан-шүлүк**. Олар авторнуң диирецке, аза-букка удур, амыдыралда кара сеткилге удур туржур чепсээ болур деп шүлүктерден билдинер.

Кара күштерден эң-не солун овор-хевир албыстың овор-хевири деп эскерген бис.

Чамдык шүлүктерде ол канчаар-даа аажок чараш кыс, а бирде хуулуп турар шулбу кадай бооп көстүп келир:

Карак шозу эстип болур -- тоолдап ханмас,
Кайгамчык кыс одаан ээлеп орар болган.

Ол-ла шулукте

Ирик төш дег **аза-кадай** пажын тиккеш,
Ичелээштиң, сарыг «шайын» хайындыргаш,
Көгээржик дег эмиглерин сарыг «шайже»,
Көңгүредир саап орар мындыг болган.

Албыс -- мифологтуг персонаж, ол салбагар сарыг баштыг, эгин ажыр октап алыр улуг эмиглерлиг; ол колдуу аңчыларга ужуражыр: чараш кыс азы аңчының кадайы болуп хуулуп алгаш, аңчы-биле чурттап турар. Албыс ээ көргени аңчызынга хөй олча-кежик хайыралаар, ооң дугайында өске улуска чугаалапса, аңчы баък чүвеге таваржыр. Албыска чоок персонажка чылбыга хамааржыр: олар кайызы-даа сарыг кидис болуп хуулар шынарлыг.

Коргуп меңнээн аайым-биле
Холда келген кош-дүүргем,
Аъдым соонда ушкажыпкан
Албыс караа кайы сен дээш,
Чаза тудуп адыштаптым.
Сарыг кидис кээп дүштү.

«Анчының чер ээзин басканы» деп мифте база мындыг үзүндү бар: «...Улуг кара кускун ужуп келгеш, бир аңдарылгаш, улуг эмиглерлиг кадай апарган. ...Аңчы боозун хараалдааш, боолап-ла дүжүрген-дир. Ыйт-шимээн, ыш-бус үнгөн соонда, демги кадай чиде берген. Кадайның олурган черин баргаш көөрге, паш паарыылы хире сарыг кидис чыткан, ооң ортузунда дүкпү ышкаш хан бар болган. Аңчы ол-ла дораан сарыг-кидисти өрттедипкен».

Алексей Бегзин-оол тыва улустун мифтерин, тоолдарын чогаадыкчы ажылынга чедимчелиг ажыглап, оларның чүглө сөстөрүн, окур-хевирлерин эвес, харын-даа бүдүн сюжеттерин даа үлегерлеп алган. Олар ооң философчу уткалыг шүлүктөрүн онзагай болдуруп турар. Мифтерден үндезилеттинген чогаалдарга «Хамшуургу шүлүктөр», «Аңчылар одааның торулгалары» деп шүлүктөр дизи болгаш «Күзүнгү» деп шүлүк хамааржыр.

Хамнаашкын — тыва чоннуң бурунгу чүдүлгези. Бистиң өгбелеривистиң октаргай делегей дугайында баштайгы билиглери ол чүдүлге-биле сырый холбаалыг. Хам чүдүлгеде делегей үш кезекке чарлып турар: алдыы оран, орта оран, үстүү оран. Бо ораннарның аразындан ортаа ораны азы кижилер чурттап турар черни сарыг өртемчей деп ойзу адап, элээн каш шүлүктеринде ажыглан.

Шак бо сарыг өртемчейге чарлып-даа боор,
душчуп-даа боор,
Сагыжыңга өнчүң болуп, сактыышкының артып калыр.⁹

Чалча көрүжү-биле кижиниң адаандан өрү көрбес,
Чанчын көрүжү-биле үстүнден куду база көрбес...
Шак-ла мындыг элдеп, чаагай, үе-шаг кажан-бир
Шак бо сарыг өртемчейге бодараар чүве ирги бе?

А арткан ийи ораннарның окур-хевир база шүлүктерде таваржып турар:

Ыдыктап каан күзүнгүмнүң чалбыыжыңга
Ыйба-хүл бооп хуюкталган кара шулбус
Эрээн-дөстүң чаяанынга бастыргаштың,
Эрликтерниң оранынче ырбап, дести.

Хайыралыг чырык черге арттырып каан
Бужар багым арылзын дээш, **Курбустудан**
Булут тыртып, чаашкын бооп ыглап кээр мен.

Курбусту хаан оюн эреп,
Оттуг согун шывадапты,
Азарлардан шывадапкан
Оттуг согун кызаш дээрге,
Азарганчыг шокар хөөрук
Үнгүрүнче караш диди

Алексей Бегзин-оолдуң шүлүктеринде Үстүү оран -- бурган ораны деп уткалыг, азалар, курбусту деп синонимнерлиг; алдыы оран -- Эрлик ораны багай, кара күштерниң ораны кылдыр билдинер, а ортаа оран — сарыг өртемчей — ында кижилер чурттап турар.

Бо ораннардан аңгыда Шамбыла ораны деп тоолчургу оран дугайында шажында чугаалап турар. Шамбыла ораны дываажан оранының синоними -- тоолчургу оран.

Эриннери хорлагыже судур номчуп,
Эрегеzin шуудуп келген бадарчының
Шамбылага четпейн барган сүнезини
Сарыг өрге хөөрүнде кегженип ор.

Тыва улустуң, чүгле ооң эвес, түрк уктуг чоннуң делегей көрүжүн илереткен мифологтуг билиишкиннерни Алексей Бегзин-оол шүлүктеринде ажыглааны бир онзагай. Ол дээрге үш оран, өлүм соонда чуртталга дугайында бодалдар-дыр. Ол-ла билиишкиннер-биле холбашкан Курбусту хаан, Эрлик хаан деп тоолчургу овор-хевирлер бар.

Алексей Бегзин-оолдуң поэзиясында бир кол черни мифтерден үлегерлеттинген овор-хевирлер, сюжеттер, сөстөр, азы мифологизмнер ээлеп турар. Ол овор-хевирлер кандыг бир тодаргай утканы илередирде ажыглаттынган. Чижээ, кара күштер амыдыралда мөзү чок чүүлдерни көргүзерде, бурунгу делегей көрүүшкүнү-биле холбашкан мифологтуг билиишкиннер философчу уткалыг шүлүктерде ажыглаттынган.

Шүлүкчүнүн бир онзагай талазы — мифтерниң сөзүглелин өскерилге чок алгаш, кичээндириг уткалыг шүлүктеринге ажыглаары. Ол ышкаш хам алгыштары кылдыр бижээн шүлүктеринде, алгыштарны боду чогааткаш, түннелинде бодунун дугайында элдээрткени солун.

Бегзин-оолдуң чырыкче үндүргөн дөрт номунун баштайгызында мифологтуг овор-хевирлерлиг шүлүк чок, а арткан үжү, ылаңгыя «Диирецниг дүн», «Челелер» деп номнарында мифологизмнер хөй. Ол авторнун мергежилиниң чоорту бедип, чаа тывыышкынны кылганын херечилеп турар.

Бегзин-оолдуң шүлүктеринде маадырлар дугайында, маадырларның дузалакчыларының дугайында мифтерден овор-хевирлер ажыглаттынмайн турар. Ынчалза-даа кара күштер, хамнар болгаш онзагай чаяанныг кижилер дугайында мифтерниң овор-хевирлери, харын-даа бүдүн сюжеттери шүлүктерде арбын.

Бо бүгүнү ажыглааш, автор бузут кылыры багай, кара сеткил экиге чедирбезин кичээндирип, улустун бурунгу үзел-бодалын ажыглааны чедимчелиг. Оон аңгыда мифологизмнер шүлүкке бир онзагай шынар кирип, оларны мистиктиг болдуруп турар.

Узуп төттунмес байлаавыс болур улустун аас чогаалының эстетиктиг, өөредиглиг, уран-чечен онзагайын эскерип, чогаал ажылынга бот-тускайлаң ажыглап чорууру амгы үениң чогаалчыларының, оларның иштинде Алексей Бегзин-оолдуң бир онзагай талазы.

Чотпуң-оол оглу Чочагар

ТЫВА ЧОГААЛ БОЛГАШ ОЧУЛГА

Чечен чогаал очулгазының сорулгазы болза бир аңгы дылга бижиттинген чогаалды өске дылдың хөрзүнүнге аппарып «олуртуру» болур. Азы очулга дээр-ге делегей улустарының чогаалдарының өске сөөк бир чоннун культурлуг амыдыралынга тарап, нептерээринин кол хевири болур.

Очулга дугайында эртем үш бөлүккө чарлыр: очулга төөгүзү, очулга теориязы, очулга сайгарылгазы. Бир эвес оларның сөөлгү ийизи шагда-ла тускай шинчилээр аргаларлыг, боттарының төөгү

талазы-биле билиглериниң хөгжүлдезин болгаш үндезиннерин өөренип апкан езулуг эртем адырлары болу берген болза, а очулга төөгүзү чүгле чоокку чээрби чылдарда бот тускайлаң эртем адыры бооп сайзырап келген. Ооң чугула шинчилээр чүүлдериниң кол-колу мындыг:

1. Очулга төөгүзүнүң үе-чадалары

2. Очулга школаларының аразында демисел

3. Тус-тус салым-чаяанныг очулдурукчулар дугайында эртем чүүлдери

4. Чогаал очулгаларының төөгүзүнүң дугайында шинчилелдер болгаш өске дылда бир тодаргай чогаал угланыышкынының азы аңгы бир чогаалчының чогаадыкчы үнелиг чүүлдерин аңгы дылда чогаалдың шиңгээдип ап турары дээн чергелиг болгаш оон-даа өске айтырыглар хамааржыр.

Тыва чогаал очулгазының дугайында эртем ажылдарын көөр болзувусса, оларны колдуу бистиң ийи эртемденнеривис дыл эртемнериниң доктору Доржу Сенгилович Куулар, калган башкывыс Антон Кавааевич Калзан кылып турганнар боор-дур. Бир тээ бо эртем үш бөлүкке чарлыр болганда, ол эртемденнеривистиң ажылдары колдуу очулга теориязынга болгаш очулга сайгарылгазынга хамааржып турар. Очулга төөгүзү деп эртем чоокку үелерде тыптып келзе-даа, ооң шинчилээр чүүлдериниң чамдыызынче шагда-ла эртемденнер кичээңгейни сала берген турган. Тыва чогаал очулгазының дугайында эртемде, бир эвес очулга төөгүзүнүң үе-чадаларын ам-даа тодаратпаан болза, бир эвес янзы-бүрү чогаал угланыышкыннарының очулга талазы-биле аразында демиселин шинчилевээн болза, база тус-тус салым-чаяанныг очулдурукчулар дугайында чаңгыс-даа эртем чүүлдери бижиттинмээн-даа болза, тодаргай чогаал угланыышкыны болур социалистиг реализмниң бот онзагай туруштарын тыва чогаалдың очулга таварыштыр шиңгээдип алганының дугайында ажылдар бар бооп турар. Азы аңгы бир чогаалчының чогаадыкчы үнелиг чүүлдерин өске дылда чогаалдың шиңгээдип ап турарын бистиң эртемденнеривис онзалап демдеглээн. Чижээлээрге: А.К. Калзан «Тыва шии чогаалының сайзыралының хоойлуларының дугайында айтырыгга хамаарыштыр» деп чүүлүнге: «1920 чылдарда сценага чогаатпышаан ойнаар тыва шиилер

кызыл шеригжилерниң болгаш Кызыл хоорайның орус чурттакчыларының көргүзүглериниң салдары-биле тыптып келген. Баштайгы тыва культура ажылдакчылары орус болгаш совет шии чогаалдары-биле, чамдыызы Чөөн Чүк улустарының коммунистиг университетинге (ЧУКУ) өөренип тургаш, бир чамдыктары чечен чогаал теориязындан, өскелери «Шын», «Хостуг арат» солуннарның чанынга Пальмбах, Лебедев сугларның эрттирип турганы чечен чогаал бөлгүмнеринге киржиپ тургаш, таныжып эгелээннер. Ынчалза-даа орус дылдан чечен чогаал очулгазының тыва чогаалдың сайзыраарынга кончуг улуг салдарлыг болганын онзалап демдеглээр херек. Очулга ажылының үезинде тыва чогаалчылар орус чогаалдың байлак мергежилин ханы болгаш тодаргай шиңгээдип ап, орус дылды таварыштыр өске акы-дуңмалышкы улустарның чогаалдары-биле таныжып ап турарлар» деп айыткан. Шынап-ла, тыва чогаал улустуң аас чогаалындан үндезиннелгеш, орус реализмден очулганың ачызы-биле бот-тускайлаң чогаал болуп быжыгып үнген болгай. В.Ш. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизин бижииринге өг-бүле амыдыралында чөрүлдээлерге даянып алгаш, бодунуң үезиниң онзагай социалдыг болуушкуннарын көргүзүп турар Н. Островскийниң шиилери улуг салдарны чедиргени чугаажок.

Баштайгы «Чечек» тыва шүлүглелдин чогаадыкчызы С.Б.Пюрбю А.С.Пушкинниң «Евгений Онегинин» очулдуруп тургаш, оон дыка хөй үнелиг чүүлдерин бодунуң чогаалынга ажыглаан. Безин чадаарда тыва шүлүглелдин даштыкы тургузуу, хевири он дөрт одуруг строфалардан тургустунуп, онегин строфазынга дөмей болган.

Саган-оолдуң уран мергежилиниң сайзыраарынга «Аңдарган кур черниң» бирги номун ооң очулдурганы чугаажок дузалыг болган. Ол романны очулдурары бодунуң чогаадыкчы ажылынга кайы хире ажыкты чедирген дээрзин Кызыл хоорайның хөй-ниитизиниң М.Шолоховтуң 65 харлаанынга тураскааткан хуралынга С.Б.Пюрбю сактып чугаалааш: «Шолоховтуң чогаалдарын очулдурарынга киришкеним меңээ улуг чогаадыкчы ужур-дузалыг болган. Очулга үезинде улуг бергелер үнүп кээп турган. Ынчангаш, хөөрем чокка, тыва дылдың лексиказын баштай чиңчерлээр ужурга таварышкан мен. Ол чорук меңээ дыка улуг дузаны чедирген.

Тыва чогаалчылар Шолоховтуң болгаш өскелерниң-даа чогаалдарын очулдуруп тургаш, боттарының чогаадыкчы ажылының байыырынга чамдыкта харын-даа сагышка кирбээн идигни ап турарлар. Чижээлээрге, бистен эрте чарылган прозаик Б.Ондарның алдангы чылдарда чогаадыкчы идепкейниң күштелип, тыва литератураның төөгүзүнге эвээш эвес чечен чугааларны, тоожуларны артырганы «Аңдарган кур чер» деп романны очулдурарынга киришкенинден база биче эвес хамаарылгалыг болган деп бодаар бис» деп онзалап демдеглээн.

Ынчангаш очулга төөгүзүнге хамааржыр чамдык эртем чүүлдери бар-даа болза, чедир кылдынмаан ажылдар ам-даа хөй. Очулга төөгүзүнүң үе-чадаларын тодарадырын оралдашкан бис, ынчалза-даа ол тодарадылга ам-даа чедир шинчилеттинип, аңаа өскерилгелер болуру чугаажок, чүге дизе кажан бис тус-тус чогаалдар очулгазының болгаш очулдурукчулар дугайында ажылдарны кылганывыс түңнелинде чамдык чаартылгалар болур чадавас.

Чогаал очулгазының төөгүзүн тыва бижиктиң тыптып келген үези 1930 чыл мурнунда база ооң соонда деп ийи улуг үе-чадаларга чарарга эптиг болур. Чүге дизе үе-чада тодарадылгазын кылырда, чуртка бооп турган социал-төөгүлүг болуушкуннар болгаш чурттуң сайзыралының өскерлиинишкениннери-биле холбаары чугула.

Очулга төөгүзүнүң 1930 чылга чедир үе-чадазы

Эрте бурунгу үелерде бистиң эраның XI-XII вектерде бурунгу түрк, уйгур болгаш кыргыз каганныг (хаанныг) күрүнелер турарда, бистиң өгбелеривис эрте-бурунгу түрк дылдыг чорааннар. Олар кыдат, тангыт, индий, санскрит дылдардан дыка хөй төөгү бижимелдерин болгаш шажын чырыдыышкынныг чогаалдарны очулдурганнар. Чижек кылдыр сарыг шажынның көскү эрдемдени Васубандхунуң «Абхидармакоча» деп ажылын болгаш X векте кыдат дылдан Сыңгу Сели Тудуңнуң очулдурганы «Алтун йарук» («Алдын чырык», амгы үеде «Алдын херел») деп судур номналын айтып болур. Безин чадаарда Орхондан тывылган эрте-бурунгу көжээлерде түрк бижимелдерниң бирээзи кыдат дылче очулдуртунган болган. Ооң дузазы-биле ол бижимелдерниң

тывылган үезин шын тодараткан чүве. Ол база очулга ажылы-дыр — түрк дылдан кыдат дылче.

Моол болгаш манчы-кыдат дарлалдар үезинде (XIII–XX в.в.) база Тывага XVII–XVIII вектерде сарыг шажын-биле кады нептереп эгелээн дыка хөй чогаалдарны тывалар бодунуң дылынче очулдургаш, шингээдип алганнар. Оларга тоолдар, шоодуглар, шажын-чүдүлгениң сураглыг улустарының намдар-төөгүлери, өөредиглиг чогаалдар хамааржыр. Ынчалза-даа оларның хөй кезии таңгыт, моол дылдарга нептерээн турган болгаш, индий-таңгыт-моол чогаалдар болур «Панчатантра», «Веталапанчавинитати», «Шукасаплати», «Үлегер Далай», «Оюун дүлгүүр», «Арджи-Бурджи», «Кэсэнэ хаан», «Багармижид», «Уран-Дойду», «Кезер тоожузун» болгаш оон-даа өскелерни тывалар бодунуң дылынче очулдуруп алганнар. Оон аңгыда сөөлгү үеде тодарааны болза, моол дылга бижиттинип турган тускай тыва чогаалдар бары илерээн. Оларга публицистиг чогаалдардан аңгыда күрүне албан ажылының талазы-биле чагаалажышкын бооп турар. Ынчангаш XVIII вектиң төнчүзүнден эгелээш XX вектиң эгезинге чедир үе-чаданы тыва чогаал очулгазының төөгүзүнүң чарылбас онзагай кезээ деп санаар-дыр бис.

Россия-биле сырый харылзааның түңнелинде XIX вектиң ийиги чартыында — XX вектиң эгезинде тыва улустуң этнографиязын, төөгүзүн, аас чогаалын орус эртемниң шинчилеп эгелээниниң түңнелинде тыва улустуң аас-чогаалын орус дылче эртемденнер В.В.Радлов, Г.Потанин, Н.Катанов, Ф.Кон болгаш өскелер-даа очулдурганнар. Ол база-ла тыва чогаалды орус дылче очулдуруп эгелээниниң төөгүзүнүң көскү үе-чадазы боор-дур, ынчангаш ол очулгаларны тускай теория, сайгарылга-даа талазы-биле шинчилээрин үе негеп келген.

Тыва Арат Республика (ТАР) үезинде 1926 чылдан эгелеп «Танну Тувагийн унен» «Таңды-Тываның шыны» солун болгаш «Хувьсгалту арат» сеткүүл моол дылга үнүп эгелээн. Ону база-ла очулга ажылдакчылары чогаалдарның баштайгы очулгазын кылып, парлап турганнар. Бо үе-чаданы (1921–1930) база кичээңгейге алып ужурлуг бис.

Ынчангаш тыва чогаал очулгазының төөгүзүнүң 1930 чылга чедир үе-чадазын дараазында үелерге чарза таарымчалыг деп болур-дур:

1. Эрте бурунгу түрк каганныг күрүнелер үези VI - XII вектер.

2. Моол болгаш манчы-кыдат үези XIII — XVIII вектер болгаш тыва күрүнениң манчы-кыдат күрүнеже киргени-биле холбаштыр сарыг-шажынның нептереп эгелээн үези — XVIII вектин төнчүзү — XX вектин эгези.

3. Тыва улустуң аас чогаалын орус дылче очулдуруп эгелээн үе-чадазы — XIX вектин ийиги чартыы — XX вектин үжөн чылынга чедир.

4. Тыва Арат Республика (ТАР) үезинде тыва бижики тургусканынга чедир үе-чада — 1921—1930 чылдар.

Чогаал очулгазының 1930 чыл соонда үе-чадазын ийи бөлүккө чарарга эптиг болур:

1. Очулга төөгүзүнүң ТАР үезинде хөгжүлдезиниң үе-чадазы;

2. ТАР-ның Совет Социалистиг Республикалар Эвилелинге (ССРЭ-ге) каттышкан соонда очулга төөгүзүнүң хөгжүлдезиниң үе-чадалары деп бөлүктээрге эки.

ТАР үезинде очулганың сайзыралын: бижимел чогаал очулгазының тыптып эгелээн эреңгей үе-чадазы — 1930—1937 чылдар: тыва чогаал очулгазының тывылган үези — 1937—1944 чылдар деп ийи үеге чарып болур.

1931-32 чылдарда ТАР-ның политиктиг амыдыралында чаа өскерлишкиннер болуп, социалистиг хөгжүлдениң оруунче шилчээн. Бай феодалдарның хөрөңгизин хавырып, оларны актыг черге өскээр шөлүп, хүрээ-хиитти күрүнеден аңгылааш, эмин эртир революсчаан хувискаалчыларның күзели-биле хүрээлерни бузуп чок кылып эгелээн.

ТАР-га болуп турган бүгү-ле чаартылгаларга Тываның Араттың Революстуг Намының Төп Комитединиң доктаалдары кончуг салдарлыг бооп турганнар. 1934 чылдың декабрьда ТАРН ТК-ның III пленумундан болгаш 1935 чылда ТАР-ның Биче Хуралының IV сессиязындан культур министри эш Тостай-оолдуң илеткелиниң дугайында бадылап үндүрген резолюзунда онзалап демдеглээни болза:

1. ССРЭ-ге 2-3 биче хемчээлдиг дептерлер үндүрерин эш Тостай-оолга дагзыр;

2. Суртаал чырыдыышкын ажылын чорударда уран-чогаал литературу (ном, дептер) ышкаш ындыг күштүг чепсек тыва дыл кырында амдыгаа чедир барык чок.

3. Тыва дыл кырында уран чогаал литературун өске дылдан очулдуруп-даа, арат авторларның уран чогаалдарын сайзырадып үндүреринге дораан эгелеп кирер болгаш, ук арат авторларны деткип көдүрер төлээде, эки чогаал бижээннерни шаңнаарын эвилелдээр, арат авторларның киржишкени-биле литература чогаалдарын шүгүмчүлөп таныжарының кезээлерин эвилелдээр.

Оон ыңай доктаалдарда мындыг чүүлдер база бар: «Уругларга чечен чогаал парлап үндүрерин» база «Культура Министерство-зунуң чанында очулга бюрозунуң ажылын күштелдирерин чугула» деп санаан болгаш «Өөредилге номнарын болгаш албан хуузунуң чогаалын үндүрүп турар мындыгның төлээде политиктиң болгаш бичии уругларның ном дептерин хевирлеп үндүрерин тыңзыдары чугула болгаш уран чогаал ном дептерин үндүрер чорукту калбаа-биле делгередирин чугулазынга санаар-дыр» деп доктааткан.

Ынчангаш 1937 чылга чедир колдуу өөредилге, албан черлериниң номнары очулдуртунуп, а чогаал очулдурукчуларын-дан бедик мергежилдиг чечен чогаал очулдурукчулары илереvээн турган. Үениң негелдези-даа ындыг, байдалы-даа ындыг: калбак чонну үжүкке өөредир.

Тыва дылче орус дылдан эң баштайгы очулганы М.Мохов кылган. Ол А.Нухраттың «Хову тоожузу» деп ному-дур, ол очулгага үндезилээш, бөлүк авторлар «Самбукайның чугаазын» бижип үндүргеннер. «Бистиң ажыл», «Бичии тургузукчулар», «Өөрениили», «Чаа орук» дээш оон-даа өске. Москвага үндүрген өөредилге номнарынга, орус чогаалчыларның чогаалдарындан үзүндүлери очулдургаш, парлаан. Оларны Танов Седип-оол, Оюн Данчай очулдуруп турганнар. 1934 чылда аңгы ном кылдыр үнген А.Бартонуң «Халышкылар» деп номун база олар очулдурганнар. Ынчангаш баштайгы чечен чогаал очулдурукчуларынга М.Моховту, Седип-оол Танов, Оюн Данчай, Түлүш Очурбаанак оларны хамаарыштырып болур.

1937 чылда Тывага А.С.Пушкинниң өлгенинден бээр 100 чыл оюн демдеглеп эрттирген. Аңаа тураскаадып С.Тока, А.Чымба, С.Сарыг-оол, С.Пюрбю ооң «Тураскаал», «Сибирьже», «Чаадаевке» болгаш өске-даа шүлүктөрүн очулдурган, а 1938 чылда О.Шавы биле А.Чымбаның очулгазы-биле баштайгы улуг хемчээлдиг очулга ажылы болур А.С.Пушкинниң «Капитан уруу» деп тоожузу көстүп келген. Оон бээр-ле бедик мергежилдиг

очулдурукчулар илереп, езулуг тыва чогаал очулгазы тыптып, тыва чогаал очулгазының үндезикчилери илерей берген. Оларга С.Пюрбю, О.Сагаан-оол, С.Сарыг-оол, М.Идам-Сүрүң, С.Самба-Людүп болгаш өскелер-даа хамааржыр. Дыка хөй чогаалдар очулгалары аңгы номнар кылдыр парлаттынгылаан.

Тоожу чогаалдарын очулдуруунга С.А.Сарыг-оол онза шылгарап, М.Горькийниң «Макар Чудра», «Январь тозу» дээш өске-даа чечен чугааларын, Джек Лондоннуң «Амыдыралга ынакшыл» деп чогаалын, дыка хөй шүлүктөрни, уруглар чогаалдарын очулдурган.

1938-1944 чылдарда шиилер очулгаларының чыындылары үнгүлээн. Оларны О.Саган-оол, О.Хойлакаа, Ч.Чорбаа, А.Сагды, А.Кызыл-оол болгаш өскелер-даа очулдурганнар.

Шүлүк чогаалдарын колдуу С.Пюрбю, С.Сарыг-оол, М.Идам-Сүрүң очулдуруп турганнар.

Ынчангаш ТАР үезинде колдуу орус болгаш орус совет чогаалдар очулдуртунуп, олар тыва чогаалдың ооң тургустунарынга очулга таварыштыр кончуг улуг салдарны чедирген боор-дур.

Очулга төөгүзүнүң ТАР-ның ССРЭ-ге каттышкан соонда үе-чадалары

1945-1960 чылдар — тыва чогаал очулгазының сайзыраңгай үе-чадазы. ТАР ССРЭ-ге каттышкан соонда тыва чогаал очулгазы төөгүнүң бир янзы байдалынга хөгжүп эгелээн, чүге дизе ТАР-ның ССРЭ-ге каттыжып киргени канчаар-даа аажок төөгүлүг ужур-дузалыг болуушкун болган. Ол тыва улуска чүгле бурунгаар депшилгени эвес, культура талазы-биле улуг каражаны, тыва омак-сөөк үндезин сеткил-хөөннү хоозураашкыннарга база таварыштырып каан. Ол чүл дээрге тыва дылды ийиги чергениң дылы кылдыр көрүп, тыва улустуң аас чогаалын хоруп, тыва чаңчыл, езулалдарны, тыва кижиниң сүлдезиниң чарылбас кезээ болур омак-сөөк көшкүн амыдыралындан чаргаш, сууржуң чуртталгаже кииргени болур-дур.

1946 чылда латинчиткен тыва үжүктү кириллицаже киирген соонда чогаал очулгазы улам шапкынчып, орус классиктиг болгаш совет чогаалдар-биле кады, ССРЭ-ниң хүрээлеңинде кирген болганда база катап чаартылга болуп, дыка хөй өөрөдилге номнарын, албан-хоойлу документилерин орус дылдан очулдуруу негеттинип келген. Оон аңгыда орус ортумаак школаларның

саавыырында кирип турар орус классиктиг болгаш совет чогаалдарны очулдуруп эгелээн. Ол болза Д.Джамбулдуң, А.Григулистин, С.Айнинин, А.Кутуйнуң, Э.Войничинин, Н.Хикметтин, Лу Синьнин, Ю.Фучиктин, Лю Бай-Юйнуң чогаалдары-дыр. Уруглар чогаалындан Ш.Перронун «Кызыл бөртчүгеш», Д.Дефонун «Робинзон Крузозу», В.Гюгонун романындан үзүндү «Гаврошту», Д.Свитиң «Гулливэрнин аян-чоруу», Э.Распениң «Мюнхгаузеннин аян-чоруун» адап болур.

Чаа салгалдың шылгараңгай очулдурукчулары илереп келген. Оларга чогаалчы салым-чаянныглар Ю.Күнзегеш, С.Сүрүң-оол, М.Кенин-Лопсан, О.Сувакпит, Б.Ондар, Л.Чадамба, С.Тамба; дээди эртемниг баштайгы эртемденнер Д.А. Монгуш, Ю.Л. Аранчин, А.К. Делгер-оол, А.М. Белек-Баир, И.Ч. Эргил-оол; ССРЭ-ге өөренип чораан, орус дылды эки билир аңгы-аңгы адырларның тускай мергежилдиг кижилери С.Серен, С.Сонам, Д.Бүрбүжал, М.Хомушку, О.Шыырап, Н.Тава-Самбуу болгаш оон-даа өскелер хамааржыр.

Орус классиктиг болгаш совет чогаалдар эң-не хөйү-биле очулдуртунган.

Тыва ССРЭ-ге каттышкан соонда ССРЭ-ниң чогаалчылар эвилелинден келген чөвүлекчилер 1947 чылда тыва чогаал очулдурукчуларынга репрессияны база эккелгеннер. Ол болза Никодим Гильярди биле Михаил Скуратов-тур. Олар Сергей Пюрбю биле Монгуш Идам-Сүрүңнүң төрээн чурт дугайында шүлүктерин националисчи, чүгле бодунуң чер-чуртун мактаан деп буруу шапкаш, ол чогаалчыларга херек оттургаш, шииттирип чорудупканнар. Репрессияның ужу-кыдыынга С.Пюрбюнүң дуңмазы А.Сагды, очулдурукчу С.Самба-Людуп, Д.Бүрбүжал болгаш өскелер-даа база таваржып чорааннар.

Тыва чогаал очулгазының 1960-1990-гы чылдарда шакпынчаан үе-чадазы

Бир эвес тыва чогаал очулгазы өске үе-чадаларда дыка сайзырап, хөй-хөй чогаалдар очулдуртунган болза-даа, бо үе-чадада очулга ажылы эвээжей берген. Ооң чылдагааны чиңгине тыва чогаал медээжок сайзырап, 60-70 чылдарда тыва дылда улуг хемчээлдиг чогаалдарның көстүп келгени - тыва чогаалдың сайзырап, бут кырында туруп келгениниң херечизи-дир. Ынчалза-

даа очулга улам ханылап, ССРЭ-ний барык бүгү чоннарының чогаалдары орус дылды таварыштыр очулдуртунгулаан. Чижээлээрге, алтайларның, хакастарның, якут, бурят, соңгу чүк улустарының, казак, беларусь, грузин дээш оон-даа өске Оларга Ч. Айтматовтун, М.Ауэзовтун, Л.Кокышевтин, В.Сангинин, П.Бровканын, Н.Доможаковтун, Н.Думбадзенин, Ц.Жимбаевтин, Б.Укачиннин, Ю.Шесталовтун, Д.Кугультиновтун болгаш өскелер-нин-даа чогаалдары хамааржыр.

Даштыкы чогаалчылардан П.Неверлини, Р.Тагорну, Э.Хемингуэйни, Ч.Лодойдамбаны, Д.Лондонну, Л.Тудэвти, С.Удвалды, Ф.Шиллерни, Г.Андерсенни адап болур.

Моол дылды тыва дылче дорт очулганы Г.Санчаа, К.Аракчаа, Ю.Аранчин, а алтай, хакас дылдардан Ю.Күнзегеш кылып эгелээн.

Чаа салгалдың бедик мергежилдиг очулдурукчулары немешкен. Оларга чогаалчылар К.Кудажы, Е.Танова, М.Өлчей-оол, М.Доржу, А.Даржай, В.Монгуш, Э.Донгак, К.Черлиг-оол, В.Серен-оол; эртемденнер А.Калзан, Д.Куулар, Я.Хертек; база салым-чаяанныг очулдурукчулар С.Күстүгүр, Х.Ойдан-оол, М.Хенче-Кара хамааржыр, а аныяк чогаалчылардан Н.Кууларны демдег-лезе эки.

Бо хүннерге чедир тыва чогаал очулгазы колдуу орус дылды таварыштыр кылдынып турган болза, чоокку үеде өске дылдарның бодундан дорт тыва дылче очулдуары негеттинип келген. Чүге дизе, бирээде: буступ дүшкен ССРЭ-ний күрүнелеринин кол харылзажыр дылы орус дыл турган, ынчангаш ол дылды кижиги бүрүзү билир болгаш, орус дылче очулдуртунган өске чоннарның чогаалдарын номчуп ап турар, ийиде: орус дылды таварыштыр тыва дылче ийи дакпыр очулгадан чогаалдың бот-онзагай уран-чечени кошкап болур.

Тыва чогаалды орус болгаш өске-даа дылдарже очулдуруп турары

Тыва тоожу чогаалдарын алыр болза, олар барык-ла шуптузу орус дылче очулдурттуна берген. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, тыва чогаалывыс багай эвес бооп, өске улустарның чогаалдары-биле утка-шынар, уран-чечени-биле-даа деңнежи-п турарын херечилеп турары ол.

Тоожу чогаалдарын А.Темир (Пальмбах) очулдуруп эгелээн.

Ол болза 1941-1942 чылдарда «Вперед», «Тувинская правда» солуннарга «Араттың сөзүнүң» очулгазы боор-дур.

ССРЭ-ниң Чогаалчылар Эвилелиниң националдар комиссиязының даргазы Н.С. Тихонов-биле Тываның Чогаалчылар Эвилелиниң удуртукчулары ужурашкаш, тыва шүлүктөрни орус дылче очулдурар дугайында дугуржулганы кылган турганнар. О.К. Саган-оол бодунуң, С.Сарыг-оолдуң, М.Идам-Сүрүннүң, С.Пюрбю-нүң шүлүктөриниң сөс сүрген очулгазын кылып бээрге, ону очулганың шылгараңгай тергииннери болур В.Державин, С.Липкин, А.Кочетков суглар «Огонек», «Красноармеец», «Смена» деп сеткүүлдерге С.Пюрбюнуң «Кызыл Коъш», «Кара-Суг», С.Сарыг-оолдуң «Чырык хүн» дээш өске-даа чогаалдарын орус дылга парлаан.

А орус дылга эң-не баштай үнген тыва шүлүк болза «Бурунгаар» («Вперед») деп ТАР-да совет хамаатылар Комитединиң органы болур солунга М.Верпуховскийниң очулдурганы С.Пюрбю-нүң «Майның бири» деп шүлүү боор-дур.

Тыва шүлүк очулгазынга 1948 чылда Тывага чораан С.П. Гудзенко база элээн депшилгени кылган. Тыва шүлүктөрни эң-не баштай эң-не хөйү-биле ол очулдурган. Ол шүлүктөр С.Сарыг-оолдуң, О.Сувакпиттин, Ю.Кюнзегештин, С.Сүрүң-оолдуу болур-дур.

А.Темир С.Токаның «Бөрүлөрни аңнаары» деп чечен чугаазын, С.Тамбаның «Доңгада кадыын» очулдурган.

Бедик мергежилдиг очулдурукчу Абрам Шеревич Китайник тыва очулгага элээн улуг ажылды кылган. Ол «Араттың сөзүнүң» үшкү номун «Здравствуй, Москва» деп ат-биле очулдурган, база К.К. Кудажының барык бүгү чогаалдарын орус дылче очулдурган.

С.Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп чогаалын мергежилдиг чогаалчы Майя Ганина очулдурган. Албан-биле Тывага келгеш, С.Сарыг-оолдуң каяа, канчап чурттап чораанын көөр дээш, Торгалыгдан Шагаан-Арыг чедир Н.Кузнецова-биле, аът мунуп алгаш, ажып келгеннер. Ол хиреде-ле ук чогаалдың чамдык эгелерин каапкан, чамдыызын кызырып каапкан болган. Орус болгаш тыва кижилерниң амыдырал байдалының, угаан-медерелиниң аңгы бооп турарын ол көргүзүп турар. С.А. Сарыг-оолдуң «Оттуг-Терге», «Белек» деп чогаалдарын Сибирь чурттуг Илья Черневтин очулдурганы солун.

В.П. Ермолаев Тывага төрүттүнген, Тываны билир болгаш база боду чогаалчы, ол хөй-хөй чогаалдарны очулдурган.

Анатолий Емельянов С.Пюрбюнуң «Чечен» деп шүлүглелин эки очулдурган.

Светлана Козлова М.Кенин-Лопсанның романнарын болгаш тыва шүлүкчүлерниң чогаалдарын очулдурганы, тыва чогаалга бердингенин херечилеп чоруур.

Артист Мариам Рамазанова С.Токаның «Боттанган күзелин», О.Саган-оолдуң «Оттушкунун», В.Көк-оолдуң «Хайыраан бодун» боду тыва дылдан дорт орус дылче очулдурган.

Борис Укачин база тыва дылдан алтай дылче дорт очулгаларны кылган.

Очулдурукчулар Павел Железнов, Александр Жаров суглар ном үндүрер черге өске авторларның очулгаларын редакторлаар ажылга киржип, буянныг чоруун көргүскеннер. Оон өске Пшеничныйны, Беткупту, Ю.Разумовскийни, М.Сергеевти демдегле эки.

ССРЭ-ниң улустарының дылдарындан аңгыда даштыккы дылдар болур кыдат, немец, англи, моол, хинди, бенгали болгаш өске-даа дылдарже тыва чогаалдар очулдуртунган. Ол тыва чогаалдың элээн сайзырап, быжыгып келгенин көргүзүп турар.

Түңнел кылдыр тыва чогаалдың кол кезектери тоожу, шүлүк, шииниң тыптырынга очулга онза ужур-дузаны чедирген дизе, частырыг болбас-тыр. Очулга колдуу орус дылдан кылдынып турганының ачызында тыва чогаал орус классиктиг болгаш совет чогаалдарда база өске-даа чоннарның чогаалдарында үнелиг чүүлдерни шингээдип ап, бот-тускайлаң үндезин омак-сөөк чогаал бооп тыптып келген. Ол очулганың тыва чогаалга хамаарыштыр эң-не үнелиг салдары-дыр деп демдегле эки.

Чогаал очулгазының эрткен вектиң 90-гы чылдарындан бо хүнге чедир сайзырап келген чадазын «Тыва чогаал очулгазының 1990-2000 чылдарда болгаш 2000-2008 чылдарда үе-чадалары» деп ийи кезекке чарза эки деп санап болур. Ынчалза-даа ону үе көргүзе бээр.

Полина СЕРЕН,
ТГШИ-ниң башкарыкчы эртем
ажылдакчызы,

Чурту кончуг...

Моолдуң Цагаан-Нуур (Ак-Хөл) сумузунда чурттап турар тываларга чедерде, баштай аймак төвү Мөрен хоорайга чедип алыр. Ынчангаш Улан-Батор хоорайдан Хөвсөгөл (Көпсө-Хөл) аймактың төвү Мөрен хоорайга чедип алыр дээш, ынаар ужар самолет биледи садып алгаш, аэропортка чедип келдим. Аэропорта хөй кижиде чок. Ишти делгем, силиг чер болду. Мөренче ужар пассажирлерни демдегеп тур. Чоруур кижилерниң аразында даштыкылар хөй көзүлдү. Оларны эдертип алган демдегледип, ажаанзырап чоруп турар аныяк моол оолдар, уругларны сонугап көрүп олур мен. Ол даштыкылар Цагаан-Нуур чоруур болза, моолдар-биле сүмөлешкеш, олар-биле кады демнешип тургаш, Цагаан-Нуур чедип алыр-дыр дээш, оларны башкарып чоруур моолдарга баргаш, «Силерниң бөлүүңер Цагаан-Нуур чедер бе?» деп моолдап айтыртынып эгеледим. Оларның кайызы-даа Цагаан-Нуур сумузу чорбас бис деп харыыладылар.

Самолетче кирип олурарын чарлай берди. Кирип баргаш, олуттарывыты ээлеппис. Самолеттуң иштиниң делгем, силии аажок көзүлдү. Орукка айыыл болза, кандыг хемчеглер алырын көргүзүп тургаш, стюардессалар англи, моол дыл кырынга чугаалап тайылбырладылар.

Мээң-биле кады кандыг нацияның кижилери бар ирги дээш сонугап көрзүнеримге, ийи-үш-ле моол кижиден аңгыда, Азияның кайы-бир чуртундан келген-не боор оң, бир бөлүк бар болду.

Элээн болганда чигирзиг чем биле суксун эккеп бердилер. Ооң соонда үр-даа болбайн самолет чавызап эгеледи.

Мөрөнгө кежээликтей бергенде, сес шак үезинде, дүштүвүс. Аэропорт чериниң бажыңыга кирип келиривиске, Улан-Батор ужар пассажирлерни демдеглед тур. Олар Европадан келген боор, шупту-ла даштыкылар болду. Ужуп келген-даа, ужуп чоруп-даа турар пассажирлер шупту-ла даштыкылар деп чүвени кайгап эскерип көрдүм. Ол чүүл — даштыкылар бо аймакта дыка хөйү-биле аргыжып чоруп турар апарган деп чүүлдү көргүстү.

Аэропорттан хоорай чедип алыр дээш, Жигули маркалыг машинаның чолаачызынга чугаалаарымга, ол мени алыр бооп чөпшээрешти. Ол боду орустаар кижиге болду. Тозан чылдарда Улан-Удэ хоорайдан Моолче бараан кирип сөөртүп, сайгарлыкчылап турганын чугаалады. Кайыын келгенимни, кайнаар бар чыдарымны сонургап айтырып, чугаалажып олур бис. Ынчаар хөөрежи олурувуста, эр, херээжен ийи кижиге келгеш, ол машинага олурупту. Чолаачы олар биле мени, Мөрөнгө келген херээжн кысказы-биле тайылбырлап, таныштырды. Херээжен кижиге чазык, хөөре-микей кижиге болду. Ол дораан-на студент чылдарында ССЭР-ге өөренип чоранын, чанында эр кижиге ооң өөнүң ээзи дээрзин база аэропортка эртемден эжин Улан-Батор хоорайже үдеп чоранын чугаалады. Мени чуруму эки, шөлээн аалчылар бажыңыга чедирип каар күзелин илереттилер. Ынчаар дугурушкаш, чоруптувус. Баштай-ла «Кызыл креске» хамааржыр аалчылар бажыңыга бардывыс. Кижиге долуге болганындан хүлээп ап шыдапас болдулар. Дараазында бир аалчылар бажыңыга бардывыс. Ээзи-даа чок. Шоочалыг болду. Мен тургаш, «Айыыл чок, чурумнуг черге кижиге удуге хонар хире чаңгыс диван-на болза, меңээ четчир ийин» деп тайылбырлап, чугааладым. Херээжен кижиге «Бистиң бажыңывыста уругларывыс бар. Хоомай дивес болзуңарза, бистиң бажыңывысче бараалыңар» диди. Мен-даа амырап чөпшээрештим. Орайтай бергенде, өске чуртка таныыр кижим бар эвес чаңгыс херээжен кижиге аалчылар-бажыңыга хонуп деп чүве амыр эвес дээрзин билип, амырап чөпшээрештим. Чолаачы бистер-биле байырлажып тура, «Цагаан-Нуурже чоруур орук дыка багай болгаш берге. Ынчангаш ынаар чоруур машиналар ховар. Аңаа чедир ийи чүс бежен километр.

Бо көрүп көрүңөр даан дээш, карта чада салгаш, «Бо дээрге-Мөрен хоорай-дыр болап чоруткаш, маңаа чедер. Бо Цагаан-Нуур-дыр» деп тайылбырлап көргүстү. Картаны көөрүмге, Мөрен биле Цагаан-Нуур аразы чер ажа кылдыр көзүлдү. Кезек болганда чолаачы «Мен силерни ынаар чедирип каап болур мен. Хөлезини ийи чүс бежен америк доллар» диди. Чааскаан чорук чоруп чоруур даштыкы херээжен кижиге боорумга, үнезин улгаттырып турарын билгеш, ооң адаан үнези-биле-даа, саналы-биле-даа чөпшээрешпедим. Ынчаар-ла аравыста дугуржуп ап шыдавадыбыс. Аэропорттан бисти эккелген хөлезинин бээр дээш айтыарымга, муң төгөрик диди. Саазын төгөриктеримни ужулгап, муңнун төгөрийн ап бердим. Чолаачы ону алгаш шыгжап ап чыдырда, кады келгеним херээжен кижиге «Сен салчап тур сен. Ол дээрге хөй төгөрик-тир» деп чугаалааш, төгөрикти чолаачыдан дедир ап алгаш, каттырып-каттырып, төгөрийнни холумга тутсуп берди. Муңнун саазын төгөрийн биле беш муңнун саазын төгөрийн салчапканымны чугааладым. Чолаачы-биле байырлашкаш, оларнын бажыңынче кирип келдивис. Бажыңында уруглары бар болду. Өг-бүлөзи-биле таныштырды. Олар үш уруглуг. Улуг уруу Моолдун университетинин филология факультетинде өөренип турар. Арткан уруглары школачы. Кежээки чем чип, шайлап олурувуста, аалдың херээжен эззинин угбазы келди. Бо хоорайнын улуг сайгарлакчызы. Хлеб быжырап чер ажыдып алган ажылдап турар. Бүгү Моолда хлебти ам-даа чемге шоолуг ажыглабайн турар болгай, хлеб быжырап чер бар болганда, бо хоорайнын чурттакчылары чеминге хлебти хөйү биле ажыглап турар апаргандыр деп билдим.

Ол чанып чоруур деп баарга, үдөп каар дээш үнүп келдивис. Херим чанында чиик машинасын тургузуп каан. Ону боду мунуп чоруур кижиге болду.

Бажыңнын ээлери даарта эртен сумуже сургакчылап чоруурун, мени улуг уруу Цагаан-Нуур чооруур машина тыпкаш, аңаа олуртуптарын чагып каанын, база херек болза, оларнын бажыңына каш-даа хонуп болурун чугалааш, бичии өрээлинге уруглары-биле кады удуп, дыштаныр дээш чоруптулар. «Бо улуг өрээлге силернин уругларыңар мээң-биле кады удуурга ажырбас дийин» деп чугаалаарымга, «Силер даштыкы кижиге болуруңарга,

элчоксунуп турар уруглар дийин. Ынчангаш бистиң-биле кады удуур өрээлге удуур бис диди» деп харыылады.

Эртенинде Цагаан-Нуур чоруур машина тып алыры-биле хоорайның рыногунче чоруптувус. Чорумал кижии кайы-бир чер чоруур дээн болза, рынокка баргаш, хөлезинин берип тургаш, ындыг сумуже азы аймакче чоруур күзелдиг ынча кижии барын, ол кижиниң доктааган чериниң адреси ында деп айыткаш, чагыдып чарладып каар.

Бүгү Моолда сумулар биле аймактар аразында чүгле чорумал машиналар-биле чон аргыжып турар. Чайс-рейс деп УАЗ-ик машиналар чонну аргыштырып турар. Кайы бир хүн он хире пассажир чыглы бээр болза, ынчан чайс-рейс оларны чедер дээн черинге чедирер. Бистиң чуртувуста ышкаш автовокзалга келгеш, билет саткаш, автобустуң чоруур шагында келгеш, автобуска олурупкаш чоруптар чүве мында чок.

Рыноктуң такси машиналар турар черинге келгеш, Цагаан-Нуур чоруур машина бар, чогуң айтыртынып кылаштадывыс. Чолаачылар «Цагаан-Нуур чоруур машиналар ховар болур. Даштыкы туристер ынаар чоруп турар. Олар бир бүдүн машинаны чүгле боттарынга хөлезилеп алырлар. Аңаа өске улустарны албастар» деп чугааладылар. Цагаан-Нуурже чоруур машина тыпты бээрге чедир манаар болган-дыр дээш, доктаап туруп алганым бажыңче чоруптувус.

Мөрөн хоорай Моолдуң өске аймак төптеринден ылгалып турар чүүлдерлиг болду. Бир-ле дугаар каракка илдиккен чүүл — кудумчуларын чаңгыс аай кылгаш, бажың бүрүзү бедик ыяш херимниг, бажыңнарның кырын өңнүг материал-биле кырышалап каан. Асфальтылыг кудумчуларлыг. Ниитизи-биле хоорай ишти силиг көстүр.

Рынок чанында бичии садыглар, шайлаарактар база улуг-биче хемчээлдиг чемненир черлер хөй болду. Рыноктуң чем садып турар талазынга баарывыска, хой эъди болгаш сүт, курут, быштакты элбээ-биле садып тур. Өске аймактарда ховар болур инек-караан, көк-катты стаканнап, хапка, хууңнап садып тур.

Бир-ле албан чериниң чаны-биле эртип чыткаш көөрүмге, херим иштинде эңмежок космоя деп чараш чечек сагланнадыр өзүп турар болду. Ол чечектерни көөрүмге, сеткилге чоок болуп,

Россияның амыдыралын, чуртумну сагындырып келди. Ниитизибиле Моолдуң хоорайларында үнүш аймаа кончуг ховар таваржыр. Улан-Батор хоорайда безин кудумчуларда тараан чечектер, үнүш ховар.

Үш хире хонганда бир кижиге телефон долгааш, «Цагаан-Нуур чоруур машина бар. Чоруур силер бе? Ол чорумал кижиге дархат кижиге бе?» деп айтырган болду. Олар «Цагаан-Нуур чоруур кижиге бар. Ол дархат-даа эвес, моол-даа эвес, а даштыкы кижиге-дир» деп харыылаан болдулар. Цагаан-Нуур сумузунда тывалардан аңгыда, дархаттар хөйү-биле чурттап турар болгай. Оларның чүгө ынчаар ылаптап айтырып турары мени кайгатты.

Дүш соонда дугурушкан черивиске, чоруур дээш, чеде бердивис. Чоруур дээш чыгып келген кижилерни көөрүмге, менден аныяк назылыг шупту херээжен улус болду. Цагаан-Нуурже орук кадыр-берт, үр чоруур деп чүвени билгеш, «Мен силерден улуг назылыг-дыр мен. Мени мурнунга олуртуп ап көрүңерем» деп дилеп чугаалаарымга, удур-дедир көржүп кааш, чүнү-даа харыылавадылар. УАЗ-ик машинага он кижиге сыңмарлаштыр олуруп алдывыс. Чорук кижилеринден аңгыда үп-сап чүк, оларның садып алганы бараанын машинаның иштинде, кырында долдур чүдүрүп каан. Ынчалдыр сыңмарлаштыр олуруп алгаш, хондур чорааш, эртенинде кезээликтей бергенде, Цагаан-Нуур сумузунга чедип келдивис. Таныырым өңүктөрүмни айтыраарымга, тайгада ивизиниң чанында чайлаглап турар болду. Цагаан-Нуур тывалары чайгы үеде колдуу-ла тайгаже чайлаглап чоруу баар улус болду. Таныырым угбай дуңмазы-биле таныштыргаш, оларның бажыңыга доктаап чурттаарымны сүмеледи. Өгнүң херээжен ээзи тыва, эр ээзи моол. Бойдус камгалалының черинде ажылдап турарлар. Дөрт уруглуг.

Бо сумунуң амыдыралы иви ажыл-агыйы-биле тудуш харыл-заалыг. Чүгө дизе, ивижилерниң амыдыралын сонуургаан даштыкы туристер сөөлгү чылдарда хөйү-биле кээп турар. Ооң ужурундан дыка хөй аалдар бажыңнарын хостааш, аалчылар бажыңы кылып алган. Туристерни аът, машина биле хандыргаш, акша ажылдап алыр аргалыг болуп турар. Чамдык чурттарның туристери «Цагаан-Нуур сумунуң ивижилериниң өңүктери» дээн чижектег ниитилел тургузуп алган. Чем, хеп болгаш өске-даа

херек чүүлдерни саткаш, оларга дузаламчы кылдыр чорудуп берип турар. Мен аңаа турар үемде Италиядан келген алды кижиден тургустунган бир турисчи бөлүк беш тоннуң улуг машиназынга чигир, далган, оттуг-ыяш, рис крупа эккелгеш, ивижилерге даңзы аайы-биле деңге үлештирди.

Амгы үеде ивиниң саны хөлчок эвээжээн. Ивизи артпаан, чамдык ивижилер сумуже көжүп кээп, сумуда чурттап турар. Чамдыктары мал кадарып турар. Мал-даа чок, иви-даа чок куруг калган кижилер база бар. Чамдыктары мал малдаар дээрге, мал чок болуп турар. Малды өске улустан садып алгаш, малдап болур. Ынчаар дээрге, мал садып алыр акша чок.

Амыдыраарының база бир аргазы — көк-кат, мөөгү чыггаш дужаары. Көк-кат быжа бээрге, сумунуң херээжен улузу элээди уруглары-биле кат чыггаш, дужаагаш, акша ажылдап алыр аргалыг. Ол үеде көк-каттан варенье хайындырып, белеткээр цех ажылдап эгелей бээрге, элээн каш херээжен улус аңаа ажылдаар. Бир чамдык кижилер ак мөөгүнү чыггаш, кыдаттарга дужаап турарлар. Көдээ аалдарда безин мөөгүлөрни дискеш, кургады азып каан турар. Өртээ эки дээр. Сумуда бир бажыңны күске чедир хөлезилеп алган чурттап турар кыдат кижиге бар. Ооң кол ажылы — сумунуң чурттакчыларының чыгган мөөгүзүн садып алыры. Садып алган мөөгүлөрүн кургадып, савалааш, чуртунче чанарда ап алырынга белеткеп ап турар.

Сөөлгү үеде тыва аныяктар дархаттар-биле өгленир апарган. Боттарының чугаалап турары-биле алырга, ооң мурнунда дархаттар тывалар-биле өгленмес турган дээрлер.

Тыва дылды билир кижилерниң саны эвээжеп турары илдең. Олар боттарын тыва кижиге мен деп санап-даа турза, тыва дылга чугаалап шыдавастар. Чамдык кижилер мээң-биле ужуражып келгеш, «Тозан чылдарда маңаа башкылап турган Алдын-кыс башкының өөреникчизи-дир мен. Мен тывалап билир мен» деп чоргаарал-биле чугаалаар болдулар. Кайда амыдырап-чурттап, чүнү кылып турарын сонуургап айтырарга, колдуу-ла мал малдап турар болур. Ынчаарга малдың чүзүнүн, хар-назынын тывалап чүү дээр ийик деп айтырып эгелээрге, кол-кол чүүлдерни тывалап чугаалааш, артканын тывалап адап шыдавайн, моолдап харыылай бээр.

Бир-ле катап бөлүк аныяктар меңээ ужуражы бергеш, «Силерни Тывадан келген деп дыңнааш, келдивис. Тыва ыры ырлаксаарывыс аажок. Ынчалза-даа тыва дылды билбес-дир бис. Бистерге «Мээң чуртум» деп ырының сөзүн моол дылга бижип берип көрүңерем. Бис ол ырны моол дылга өөренип алгаш, ырлаксап тур бис» диди. Оларның ол күзелин иштимде деткидим. Тыва кижилер болганда тыва ырызын, оода ынчаар-даа болза, сеткилинден ырлап чорза, эки ыйнаан деп деткип бодадым. Төрөөн дылын билбес болганда, оон өскө арга чок. Ынчалза-даа оларга кандыг-даа дуза кадып шыдавадым. Чүгө дизе, моол дылды ол хире эки билбес болгай мен. 1990 чылда, бир дугаар кээп турумда, ортаа назынныг улус бо-ла ырыны тывалап ырлажып турганнар. Ам, он ажыг чылдар эрткенде, мындыг байдалдыг апарганы ол.

Цагаан-Нуур сумузунда бистиң педагогика институтунун доозукчузу Оюмбадам башкылап ажылдап, чурттап турар. Ол база-ла чайгы үеде тайгага чайлаар кижилер болду. Сумуга чедип келгеш, мени бажыңынче чалады. Далган хааргаш, иви сүдү-биле сүттөөн шай хайындырып, шайладып хүндүледи. Институтту дооскан соонда төрөөн сумузунга келгеш, бодунун дооскан школазынга башкылап ажылдап эгелээш, ам-даа ол ажылында шаңнал-макталдыг ажылдап турар болду. Бир оолдуг, кыстыг. Уруу гимнастикага салым-чаянныг кижилер болуп өзүп олурар.

Цагаан-Нуур сумузунда чурттап турар тыва кижилернин амыдыралы-биле таныжып чугаалажырга, кижилер бүрүзүнүн амыдыралы бүдүн төөгү-биле дөмөй болур. Чижек кылдыр хой малдап турар Оруспан акыйны ап көрээли. Ол боду Тожуга төрүттүнген. Биче Севек деп кижинин оглу. Оон адының тыптып келгенин ол боду солун кылдыр чугаалады. Ол чылын Тожу районга геологтар ажылдап чедип келген турган. Орус геологтар оон ада-иезинин чурттап турган черинин чоогунга чедип келгеш, ажылдап турда, иези бо оглун божаан чүве-дир. Орус геологтар чедип келгени-биле холбап, чаа төрүттүнген оглун Оруспан деп адап алган.

Оруспанның ада-иези бирде Моолдун девискээринге, бирде Тожу районунун девискээринче ивизин малдап көжүп чурттап чорааннар. Оон ада-иези Моолче көжүп чоруткаш, аңаа элөөн

чурттап тургаш, дедир-ле Тожу районнуң девискээринге көжүп келген. Бичии Оруспан Тожу районнуң школазынга бирги классты өөрөнгөн. Дараазында ооң ада-иези катап база-ла Моолче көжүп чоруткаш, Тожу районче дедир көжүп кээп шыдавайн барганнар. Ол-ла олчаан, ооң ада-иези, бүгү өг-бүлезин-биле Моолдун хамаатылары болуп, Моолга чурттап артып калганнар. Ынчан оларның ивизи чээрби ажыг турган.

Оруспанның авазы балыкшы сөөктүг, адазы — урат. Ада-иези беш уругларлыг. Акызы Санчы беш уругларлыг Цагаан-Нуур сумузунда чурттап турар. Чеден үш харлыг угбазы ам-даа тайгада чурттап, иви малдап чоруур.

Ооң иези тайгазынга ивизин малдап чорааш, чеден дөрт харлыында мөчээн. Чок апарза, ооң мага-бодун каяа аппарып орнукшудуп, салып каарын оглунга мөчүүр мурнунда чагаан турган чүве-дир. Иези мөчүүрге, ол бодунуң иезиниң мөчүзүн чүктеп алгаш, ооң чагаан черинге аппарып салып каан.

Мөчээн кижиге узун пөстүң чартыын дөжөндиргеш, чартыы-биле шуглааш, азы ооң бодунуң тону-биле шуглааш, эртенги хуннуң херелдери дээп кээр кургаг эки черге аппарып салып каар. Мөчүнү шуглап каан пөстү хат-салгын ажыда шааптарга, ол мөчүнү ыт-куш чип кааптар. Мөчүнү кыска хуусаа иштинде дириг амытаннар чип кааптар болза, ону эки демдек деп көөр турган. Иези мөчүүрге, ооң чагыын күүседип, тыва езу-биле ажаап каан мен деп ол чугаалады.

Оруспанның өөнүң ишти моол. Олар үр үениң дургузунда кады чурттааш, ооң өөнүң ишти тыва дылга чугаалап өөренип алган. Иезиниң тыва дылды өөренип алганының салдары-ла турган боор оларның уруглары барык шупту-ла тыва дылды билир деп ол чугаалады. Олар он бир уругларлыг. Сес оол, үш кыс. Уругларының улуу Батдорж Улан-Батор хоорайда сантехник болуп ажылдап, чурттап чоруур. Ооң өөнүң ишти тыва. Баатар дээр оглу Красноярск хоорайга профессионал-техниктиг училище дооскаш, ам суму чанында кызыгаар черинде ажылдап турар. Хеймер оглу база-ла кызыгаар черинде ажылдап турар. Бир оглу Хөвсөгөл аймактың Цэцэрлэг сумузунда амыдырап чоруур. Оолдарының аңгы-аңгы черлерде ажылдап чоруурунга ол чоргаарланыр болду. Ынчанмайн канчаар, Моолга тыва кижин эртем чедип ап, ажылдыг болуру дээрге-ле, улуг чедииникин. Моолда чурттап чоруур тываларның аразындан эртем чедип

алган, кандыг бир албан черинде ажылдап чоруур кижилер кончуг ховар. Оларга дээди эртем чедип алыры безин берге. Башкы, эмчи болуп ажылдап чоруур каш-ла кижилер таваржыр. Бир катап Улан-Батор хоорайга тургаш, Моолда чурттап чоруур тыва студентилер тып алыр деп шиитпирледим. Университетте өөренип турар Цагаа-Нуурдан бир студент уруг бар деп Улан-Батор чурттуг студент уругдан билип алдым. Ол уругга ужуражыр күзелим олчаан бүтпейн барган. Чүге дээрге, Цагаа-Нуурдан келген тыва студент башкыларынга, кады өөренип турар эштеринге «Тыва кижиге мен» деп чугаалавас болду. Ол чүүл ооң өөредилгезинге, студент амыдыралынга шаптык болур.

Цагаа-Нуур сумузунуң база улуг назылыг кижилериниң бирээзи Баты. 68 харлыг. Ахыын деп кижиниң оглу. Ооң ада-иези кайызы-даа тывалар. Олар иви малдап чурттап чорааннар. Оларның ивизи сезен ажыг турган. Моол биле Тываның аразынга чорууру хостуг болганындан, бирде Моолга көжүп кээп, аңаа чурттап, бирде Тожунуң девискээринге чурттап, ынчаар-ла ол ийи чурттуң девискээрлеринге ивизин малдап, көжүп чурттап турганнар. Сөөлгү катап бежен ийи чылда Моолче көжүп кирип келген. Ол-ла чылын Моолдуң хамаатызы кылдыр демдеглеткеш, документилерин холга алганнар. Моолдуң хамаатызы болган соонда Тожунуң девискээринче дедир көжер арга оларга чок апарган. Ооң кадында улуг уруглары өзүп, моол, дархат кижилер биле өг-бүлелиг апарган.

Батының ада-иези Моолче көжүп кээрде, уругларын шуптузун эдертип алган деп ол ылаптап чугаалады. Чүге дээрге чамдык өг-бүлелер Тожуга уругларын каапкаш, Моолга көжүп келген үезинде кызыгаар тургустуна берген. Дедир Тожуга чедип, уругларын ап алыр арга чок болганындан уруглары олчаан аңаа артып калган өг-бүлелер база бар.

Батының ада-иезиниң уруглары шупту алды. Беш оолдуг, чаңгыс кыстыг. Батының улуг акызын Дагаа, а өске акыларын Седип, Даржаа, Делгер дээр. Улуг акызы Дагааның оглун Эрес-оол дээр. Эрес-оол амгы үеде Сарыг-Септе чурттап, башкылап ажылдап чоруур. Баты — өг-бүлезиниң хеймери. Тожуга чурттап турда, суурга самолет ужуп келирге, шупту-ла оолдар самолеттуң хонупкан черинче маңнажып баргаш, самолетту сонуургап көөр турганын сактып чугаалады.

Батының өөнүң ишти моол. Олар үш оолдуг, дөрт кыстыг. Ортун оглу ажыл-амыдыралының аайы-биле Көрөяже чоруткаш, ында аът ажаакчызы болуп ажылдап турар. Хеймер кызы Моолдун күрүне университетиниң юридиктиг факультетиниң үш дугаар курзунуң студентизи.

Улуг оглу уктуг хам. Ооң кырган-авазы хам кижичораан. Ол чээрби хар ажып чорааш, хамнап эгелээн. Эгезинде ооң хол-буду тыртып аарыыр апарган. Эмчилерге эмнедирге, дуза болбаан. Ынчаарга ачазы хам кижиге ужуражып баргаш, сүмележирге, ооң оглу хам кижичораан болурун, хамнаар болза, аарывас апаарын чугаалаан чүве-дир. Ооң соонда дагыыр ужурлуг черин дагааш, оглун ол хам кижиге башкыладып, хамнадып эгелээн. Хамнап эгелээн соонда оглунуң холу-буду тыртар аарыы-даа эттине берген. Оон эгелээш хамнаар апарган. Ол бодунуң дугайында мынчаар чугаалады «Хамның хамнаар үелери - айның бир, үш чаада бир хамнап болур. База 5, 7, 9, 11-де хамнап болур. А айның 15-те ыяап-ал хамнаар. 15-тен соңгаар хамнавас». Хам хамнаарда кандыг дылга алганырыл деп айтыарымга, ийи аңгы чаян-дөстүг деп чугаалады. Тывалап алганып турда, тыва чаяны аайынга кирер, моол чаяны кирбес, а чамдыкта моолдап алганы бээрге, тыва чаян кирбес диди. Кол чүүлдерге чүгле тыва чаян кирип, дузалажыр диди.

Алды чүзүн малдыг чораан Моол оранны чеди чүзүн малдыг болдурдувус деп чоргаарал-биле чугаалап, ында чурттап чоруур акы-дуңмавыс, төреливис болур тываларның салым-чолу, амыдыралы-биле таныжарымга мындыг болду. Оларның кара чаңгыс күзели — кызыгаар ажып, Тыва чуртунга чедери, Тывада төрелдеринге ужуражыры. Бо күзелин олар, тозан чылда бир-ле дугаар чедип чорумда, изии-биле илередип турдулар. Чамдыктары «Тыва чуртунга кижичораан барбаза-даа, Тыва черниң оода-ла довураан хойлап чорза» деп турдулар. Олар ам улуг назылыг кижилер апарганнар. Оларның ол улуг күзели бо назынында бүдөр деп бе?

Кижиниң чурту кончуг...

Өске чуртта, өске күрүнеде чурттап чоруур кижилерниң чаңгыс күзели ол. Өске чурту чуртсунуп, чеже-даа үр чурттап чорза, өске чурт деп чүвени оларга үргүлчү билиндирип чоруур чүүлдер хөй.

Екатерина ТАНОВА

ЧЕДИ ХУУЛГААЗЫННЫҢ БИРЭЭЗИ

Делегейде улус магадап ханмаан кайгамчык чараш чүүлдерле хөй. Буругу гректерниң санап турары-биле алырга, делегейде эң-не чараш дээн чеди хуулгаазын бар. Ол хуулгаазыннарның санынга шынап-ла бодунуң үезинде эң кайгамчык диртип турган тудуглар — египет фараоннарның мөчү-сөөгүн кадагалаан пирамидалар, Чер Ортузу далайда Фарос ортулукта гректерниң хүн бурганы Гелиостуң медээжок улуг статуязы, индий шүлүкчүлерниң «Даш шүлүглел» деп адап кааны Тадж-Махал мавзолеи, база Улуг Кыдат ханаларны хамаарыштырып турган. Делегейде улус кайгаан кайгамчык чүүлдерниң саны шагда-ла чедиден оранчок ашса-даа, кайы-бир чуртка кандыг бир кижин көрүп көрбээн, чараш солун чүүл көстүп келген болза, улус ону буругу чаңчыл езугаар делегейниң чеди хуулгаазыннарының бирээзи деп санагышаан.

Чамдык кижилерге каттырынчыг-даа боор чадавас, а мен шын-на сеткилим-биле делегейниң чеди кайгамчык хуулгаазынының санынга тыва улустуң буругу уран чүүлү болур хөөмей, каргырааны кири санаар ийик мен. Ол шынап-ла кижин холу-биле кылдынмаан катаптаттынмас кайгамчык уран чүүл болур. Ийе, каргыраа, хөөмей өске-даа Азия чурттуг чоннарда бар. Ынчалза-даа оларның уран чүүлүнүң угланыышкыны, аялгазы, күүседир аяны тываларныындан өске. А тываларның хөөмей уран чүүлү шынап-ла катаптаттынмас, күүседир аяны, аялгазы-даа тускай, кол-ла шынары — күүселде үезинде хөөмейжиниң боостаазындан ийи-үш үн хары угда үнүп турары кайгамчык. Оон аңгыда тыва хөөмей аңгы-аңгы — хөөмей, каргыраа, сыгыт

дээн ышкаш стильдерлиг. Бо талазы-биле бистиң эртемден-неривистиң — докторлар З.К. Кыргыс, А.Г. Сүзүкей боттарының эртем ажылдарында бижип, шинчилел ажылдарын чорутканнар. Эртемден Зоя Кыргыстың чүткүлдүг улуг ажылының түңнелинде Кызылда хөөмей төвү ажыттыңган. Хөөмей фестивалдары эртип, орта чүгле Тываның хөөмейжилери эвес, өске чурттардан безин хөөмейжилер күзелдии-биле киржиپ турар. Тыва хөөмей, сыгыт, каргыраа шагда-ла чуртунуң кызыгаарын арта базып, ол Азия, Европа, Америкада чаңгыланып турар апарган.

Бурунгунуң чок дээн кайгамчык тудугларының чамдыызы шагда-ла чер кырындан читкилей бергилээн, чамдыктарының чүгле бузундулары арткылаан. Тыва улустуң бурунгу уран чүүлү бөгүнге дээр артып, харын-даа улам чаартынып, сайзырап турар. Кижини холу-биле кылбаан, бойдустан чаяатынган уран чүүлүн ооң эдилекчилери камнап, камгалап алганы ол.

«Хөөмей, сыгыт өгбелери
Көжээ дашче хуулза-даа,
Хөрек-чүрек кыймыңнадыр
Хөөмейлээр төлдер бисте»

деп, хөөмейжилеривис дугайында ырлап турар бис. Салгалдар харылзаазының үзүлбээниниң барымдаазы ол. Чоокку эрткен үеде Тывага ат-сураа диңмиттелип турган хөөмейжилер Сат Сорукту, Монгуш Комбу, Сат Манчакай, Кара-Сал Ак-оол, Максим Тапкай олардан эстафетаны бөгүнгү улусчу хөөмейжилер Ондар Коңгар-оол, Ховалыг Кайгал-оол үезинде сегирип алган, оозун боттарының салгалдарынга дамчыдып берип чоруур. Бөгүн хөөмейжилерниң саны улам немежип турар.

1957 чылда Москвага болуп эрткен аныяктарның Бүгү-Делегей фестивалынга Максим Тапкай сценаже үнүп, хөөмей, сыгыдын бадырыптарга, улуг зал кезек када шыпшың апарып, ооң соонда бир-ле часты берген чүве дег дааш-шимээн, диңмиттиг адыш часкаашкыны диңмиреп-ле үнген. Максимни сценаже катап-катап үндүр кыйгырып, чалап турганнар. Сцена артынга бир-ле дарга ону шенеп, хынаар бодааны ол ыйнаан, «Аскың ажыдам, боостааңны көрейин» дээн. Максим аскын ажыдып берген. Ооң аскында үн үндүрүпкү дег кандыг-даа херексел чок болган. Максим бүзүревейин турар-дыр деп бодааш, сцена артында турар улуска ол-ла дораан катап сыгыдын салып берген. Улус чүгле бажын чайгаар, ооң эктин педиледир часкаар болганнар. Ынчан

ол фестиваль үезинде Максим Тапкай ады безин орта билдинмес уран чүүлдү көргүскени дээш, алдын медаль-биле шаңнаткан. А ооң күүсеткени тыва улустуң сыгыт, хөөмейи «Чөөн Чүк улустарының классиктиг боостaa ыры» кылдыр чарлаттынган. Ол дугайын Максим боду фестиваль киржикчилери-биле ужуражылга үезинде биске чугаалап турганын утпаан мен. Ол залда олурган улустуң дилээ-биле, индирге тура-ла, хөөмей, сыгыдын бадырыпкан. Шынап-ла, бүгү зал бир-ле илби-шидиге алзыпкан дег болган чүве. Ынчан Максим Тапкай «Москвага фестивальга белеткенир дээш ай ажыр тургаш, Тывамны сакты бергеним ол ирги бе, үнүм чоп эмин эртир кедерей берген чоор, дуңмаларым» деп баштактанып турган чүве. А тыва сыгыт, хөөмейни ооң соонда «Чөөн чүк улустарының классиктиг боостaa ыры» деп адап, чарлап турганын сагынмайн-дыр мен. Чаа ат аңаа ижикпейн барганы ол боор. Бир эвес «ХӨӨМЕЙ» деп бижээш скобка иштинге «Тываларның бурунгу классиктиг боостaa ыры» деп бижип каан турар болза, ол харын тайылбыр-даа бооп болур ыйнаан.

Каргыраа, хөөмей, сыгыттың күүседикчилериниң дугайында тыва улустуң аас чогаалында, ырларында, тоолдарында дыка-ла хөй солун чүүлдер бар. Кончуг хөөмейжилер каргыраа, хөөмейин салыптарга, кадыг кижин каттырып, уян кижин ыглап, дошкун аът чаажыгып, долулуг чаъс аязы бергилээр ол хире күштүг уран чүүл дээрзин чон чугаалап каан.

Уян кижин ыглаптар дээрзин караам-биле көргөн-даа мен ийин. Сыгыт, хөөмей-даа, ыяңгылыг хомус үнү-даа дыңназа, кырган-авам бо-ла ыглай каптарын акым-биле элдепсинер турган бис. Мен харын-даа, мелегей бичии тургаш, кырган-авамны кочулаар турган мен.

Бир-ле катап бистиң өөвүске ырлаар-хааржак (патефон) деп чүве тыптып келген. Ачам ону та кайыын тып алчык, ыңай-бээр чораанда бир-ле солун чүве эккээр кижин-ле болгай. Ооң мурнунда ол орус дошпулуур деп чүве база эккелген кижин. Ону холдуг-ла кижин коңгурадып турар чүве ийин. Бистиң өөвүске ол ырлаар-хааржак деп чүвени дыңнаар дээш, бо-ла улус чыгып келген турар, чыылган улус өгге сыңмайн баарга, ырлаар-хааржакты дашкаар үндүрүп, өг чанында ногаан шыкка улуг согааштың дүвүн өрү кылдыр салгаш, аңаа ырлаар-хааржакты тургузуп каар чүве. Улус дораан согаашты долгандыр төгериштей олуруптар.

Акым Буга, ол ырлаар-хааржакты ырладып амдажаан кижиге, бир-ле илбичи дег, хамык улустуң караанга көзүлдүр туданы кезек долгааш, кылагар кара тырыкы кырынга инезин сала кааптарга, ыры-даа чаңыланып-ла үнөр. Бичии хааржак иштинде улус «Кыжын хонар кыштагларны» деп ырны хөглүү кончуг бадырыптар. Ооң соонда «Улуг шынаа Межегей» база улажыпкан. Ырылар төнерге, Буга пластинканы андара салыптарга, ам оортан Кыргыз Соруктунуң каргыраазы, Монгуш Комбунуң хөөмей, сыгыды куттула берген. Олурган улустан шимчеш-даа дээр кижиге чок. Чүглө бир-ле кижиниң шүжүгейинип оорай дыңналы берген. Ол бистиң кырган-ававыс болбайн аан. Бис акым-биле арай эпчоксунган дег көрүп тур бис. Оон бир-ле кижиге «Кырган-авай кончуг уян сеткилдиг кижиге-дир, күжүрнү, уярай берген-дир» деп оожум чугаалай-дыр. Бис ынчан база чүнү-даа билбээн бис. Ооң соонда бир кырган-авамның аянныг чараш ыр-даа, сыгыт, хөөмей-даа, харын-даа угбам хомуска ойнаарга безин ол караан чоттунуп-ла эгелээринге чаңчыгып калган бис. Кончуг хөөмейлээр кижилер кадыг кижини каттыртыр, уян кижини ыгладыр салыптар деп чугааның утказын сөөлүндө билип алган бис. Бир элдеп чүве чүл дээрге кырган-авамның ол уян сеткили меңээ салгал дамчып келгени ол чүве ийикпе, сеткил-сагышты дүймедип келир аянныг чараш ыр-даа, каргыраа, хөөмей-даа дыңнааш, биезде кырган-авам дег ыглап бадырыптар мен. Ол меңээ дыка-ла эпчок, оомну чажыраар дээш, өскээр алаагып шаг боор мен.

Бир катап бистиң өөвүске кезек аныяктар чыгып келген. Олар ачамның чаа соккан хомустарының үнүн шенеп, оларга ойнаар дээш келгеннери ол чүве-дир. Ачам шевер дарган, улуг демир-дес-биле хүрежиринден аңгыда нарын херекселдер, ылаңгыя херээжен улустуң каасталгага хереглээр нарын эдилелдерин, ылаңгыя хомусту дыка эки кылып, ооң соккан хомузун эң-не эткир, үнү тааланчыг дижиб турганын бо-ла дыңнаар турган бис. Оолдар езулуг хөөмейжилер өттүнүп, каргыраалап, хөөмейлеп, кыстар оларның хөөмейин хомус-биле үдеп, меннип-ле турганнар чүве ийин. Улуг угбавыс Ичин дыка-ла хомустаар кижиге. Ынчан ол чаа хомусту эдиктир хомустап эгелээн. Шынап-ла дыка эткир хомус болган хире. Кырган-авам база-ла ишти-хөңнү көдүрлүп, хойнундан анай бышкаандан торгу дег чымчак кылдыр эттеп алганы чымчак ак аржыылы-биле

караан чодуп эгелээн. Бис акым-биле аңаа бо-ла чугаалаар турган бис: «Ак пөстөр бар турда-ла чүгө анай бышкаа-биле караан чодар сен, кырган-авай, ол анай дүгү каракче кирер-ле болгай». А кырган-авам биске тайылбырлаар чүве: «Анай бышкаанга хир дегбес, дегзе-даа, дораан адырлы бээр, ону арыглап алыры база белен. Ооң кадында ол анай бышкаа каракка эм-дом болур чүве-дир. Оортан карак кыспас, чыртайбас». Хөктүг-ле кырган-авамны! Бо үеде дүктүг бышкак-биле караан чоткан кижиге көргөш, улус кайы хире кайгап, каттыржыр ирги.

Мен база хомустап өөренип алыксаан мен. А кырган-авам менээ чөпшээрэвээн. Черле кырган-авамның менээ чөпшээрэвес, хоруур чүвези-ле хөй: Көрүнчүкче үр кайгавас, кыс кижиге сыгырбас, оолдар өттүнүп холу-биле кылаштавас дээш оон-даа өске хоруглуг чүвелер бар чүве, ам ооң кырынга хомуска база ойнавас. Кырган-авамны дыңнаар болгаш, ооң аайындан эртпейн, олчаан хомустап өөренип-даа албаан мен.

Бистиң үевисте каргыраа, хөөмей, сыгытты бөлүк улус-даа, бүдүн хор-даа күүседип турар апарган. Ол каргыраа, хөөмей хөгжүлдезинде чаа чүүл. Хөй кижиге олурар улуг зал турда, ынчанмайн-даа канчаар. Шаанда сыгыт, хөөмейни ийи-чаңгыс кижилер күүседир, дыңнакчылар саны база хөй эвес. Ийи-чаңгыстың күүселделери кижилер сеткилинге дыка дээштиг турганын улус билер. Ол күүселделерни улус бистиң бурунгулары-выстың кыйгызы кылдыр хүлээп алыр турган. Ынчангаш-ла кадыг кижиге каттырып, уян кижиге ыглап чорааннары ол ыйнаан. Тыва театр-биле Киргизияга гастрольдап чорувуста (ынчан театр директору турган мен) Ховалыг Кайгал-оол сценадан каргыраа, хөөмейин төп бадырыпкан. Улгады берген хүндүлүг кыргыс аксакалдар баштарын чайып, салдарын эптии кончуг суйбагылааш, «Бо-даа бистиң бурунгулары-выстың үнү, биске кыйгызы-дыр» деп олургулаар чораан. Ол улуг аксакалдарга, бистиң бурунгу уран чүүлүвүстү ол хире үнелээни дээш, өөрүп четтиргенимни илереткен мен. Ынчан бурунгу кайгамчык уран чүүлүвүстү эмин эртир болбаазыратпайн, «чыртаан эдер дээш согураарткан» дег кылбайн, хумагалап дамырак сугнуң арыы дег, айлаң куштуң үнү дег кылдыр эдилеп чоруур болзувусса, эки ышкаш деп бодал бажымга кирип турган. Оон ыңай, мен мындыг бир чүвени бо-ла эскерип каар чордум. Хөөмейжиге күүселде үезинде ыры сөстөрүн база ол-ла хөөмей аяны-биле

адап ырлап орар. Ол солун болбайн аан. Ынчалза-даа, мен бодаарымга, хөөмейжиге ол арай аар апаар хире. Ийи-үш янзы үннер боостаадан хары угда үнүп турар, оларның кырынга ыры сөстери база чаржалажы бээр. Ол ыры сөстери анаа ырлап турда дег орта тода дыңналбас, хөөмей, сыгыт база бодунуң аянын кошкадыптар. Ол мээң хууда бодалым-дыр ийин, тускай эртемниглер-ле ол дугайын тодарадырлар боор.

Херии делгем ээн ховуда аъттыг кижиге бодунуң ажил-херээн кылып халдып чоруур. Ооң тонунуң эдектери аткаар эстеп, хөлбеңейнип чоруур. Чорумал узун орук кыскалазын дээш, каргыраазын салыптар. Шынап-ла, аңаа узун орук кыскалай берген ышкаш болур. «Каргыраамны кагбас-ла мен, хапка суккаш чүктеп аар мен» деп ол ырлап чоруур. Хөөмей уран чүүлүнүң «Хову каргыраазы» деп стили ынчалдыр-даа укталган чадавас. Кадарчы эртен эрте бедик тейиниң бажынга үнүп келгеш, долгандыр бойдузун кайгап, одарлаан хоюн чаптап, хөөмей, сыгыдын салыптар. Салгын ооң-биле чарышкан дег кулакка сыыңайнып турар. Ховунуң делгеми, дагның бедии хөөмей сыгытка чайгаар чагырты бээр. Хову, шынааның, бедик дагларның аялгалары кижиниң ишти-хөңнүндөн ала-чайгаар дыңналып үнүп кээр: дамырактың шулураажы, дүргек чалгыгның шаалаажы, эткен сыынның кыйгызы, эзим-арганың шимээни — ол бүгү бойдустуң үнү. Ол катап-татаптынмас кайгамчык үннерни чүглө бойдус төлү кижиге-ле уран чүүлүңгө илередип шыдаар. Ол дээр-ге хөөмей уран чүүлүнүң мастерлери — бистиң хөөмейжилеривис-тир. Ынчангаш «кадыг кижини каттыртып, уян кижини ыгладып» чоруур мастерлеривисти хүндүлээр, оларга чоргаар-ланыр-даа ужурувус ол.

Мен эгезинде «делегейниң чеди хуулгаазыннарының» дугайын анаа эвес сагындырдым. Ол чеди хуулгаазыннарның санынга бистиң бурунгуларывыстың бо хүнге чедир бодунуң баштайгы бүдүжүн биез хевээр арттырбышаан улам хөгжүп, делгереп турар тыва хөөмей уран чүүлүн кириксээним ол-дур ийин. Бо уран чүүл кажан-даа оңуп читпес, эстип хайылбас. Чүгө дээр-ге ында ие-бойдустуң сүлдө-сүзүү сиңген. А бойдус мөңгө болгай.

ДОПЧУЗУ

Тываның Улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оолдун 100 чыл оюнга

С.А. Сарыг-оолдун чагаалажыы.....3

«Сарыг-оолдун салгалы» деп конкурска

Меңги Ооржак. Ак-Инек.....12

Проза

Александр Даржай. Чаңчыл.....17

«Бодун чээп алдың чоп».....19

Алдын-оол Даржаа. Салым демдээ.....23

Шүлүктөр

Монгуш Кенин-Лопсан. Өгнүң алгалы.....45

Алексей Арапчор. Амыдыралга йөрээл.....46

Мария Күжүгет. Дуруяа.....46

Сен-не эвес.....47

Тиглиг шаажаң.....47

Куулар Черлиг-оол. Кара-Дагда кышкы хыраа.....48

Дүнеки Кара-Хөл.....50

Шоома Даржай. Тайбың херек.....51

Эрес-оол Хаяң. Адырам, адырам, адырам!.....52

Ам-на че.....52

Үштээн одуруглар.....53

Дөрттээн одуруглар.....53

Маады Болат. Ындын ырым бадырыптайн.....54

Нина Эртине. Агаар-бойдус илбизин тып.....55

Сактып чор мен.....56

Маадыр-оол Данзын. Ыдык черим.....56

Куулар Черлиг-оол. Үделге сөс.....58

Саглаңмаа Хомушку. Чааскаан эвес... ..59

Кежик уткуй.....60

Ийи одуруг шүлүктөр.....60

Кыстың чоргааралы.....60

«Сайзанак»

Дегут Демчик. Шартак ай.....61

Кым-даа мактаар.....61

Дииспейим.....62

Шеңне Сат. Сайзыра-ла, Туран хоорай.....62

Аңгыр-оол Ондар. Шагаа.....63

<i>Куулар Черлиг-оол. «Дар-рха!»</i>	63
<i>Уляна Монгуш. Бичии эмчи</i>	65
<i>Меңги Ооржак. Эзоптуң баснялары (очулга).</i>	
Конгулуурлуг моортай.....	68
Сарбашкын.....	69
Языты-Мелегей биле Эзир.....	69
Моортай биле дагаалар.....	69
Дең өзээ.....	69
Кадай биле дагаа.....	70
Огородчу.....	70
Тараачын болгаш ооң оолдары.....	70
Койгуннар биле пагалар.....	70
Пагалар.....	71

Очулгалар

<i>Ома Хайям. Рубаилер</i>	72
(Борис Казырыкпай очулдурган)	
<i>Алибек Аскарлов. Камгалалдыг чер</i>	78
(Алексей Делгер-оол очулдурган)	

Чогаал сайгарылгазы

<i>Аяс Монгуш. Алексей Бегзин-оолдуң шүлүктеринде</i>	
мифологизмнер.....	92
<i>Чотпуң-оол оглу Чочагар. Тыва чогаал болгаш очулга</i>	99

Моол тываларында

<i>Полина Серен. Чурту кончуг...</i>	111

2008 — тыва хөөмей чылы

<i>Екатерина Танова. Чеди хуулгаазынның бирээзи</i>	121

Литературно-художественное издание “Улуг-Хем”

На тувинском языке

Редактор выпуска *Ш.М. Суван*.
Набор и верстка *Н.С. Суван-оол*.
Корректор *Ш.М. Суван*

Редакция журнала “Улуг-Хем”. 667000, г. Кызыл, ул. Щетинкина-Кравченко, 57. Формат 60х84¹/₃₂. Физ. печ. л.8. Тираж 500 экз. Заказ №321.

Япон хөөмейжи
Факоки Яконава